Zamorako apaiz-kartzela.
Eliza eta Estatuaren presondegia
(1968-1976)

Xabier Amuriza, Juan Mari Arregi, Iñaki Aurtenetxe, Periko Berriategortua, Patxi Bilbao, Vicente Couce, Lukax Dorronsoro, Miel Elustondo, Jon Etxabe, Eduard Fornes, Alberto Gabikagojeaskoa, Mariano Gamo, Paco Garcia Salve, Felipe Izagirre, Julen Kalzada, Pablo Muñoz, Josu Naberan, Felix Placer, Martin Orbe, Periko Solabarria, Imanol Oruemazaga, Jose Angel Ubieta, Angel Zelaieta, Mikel Zuazabeitia eta Juan Mari Zulaika.

ZAMORAKO APAIZ-KARTZELA ELIZA ETA ESTATUAREN PRESONDEGIA

(1968-1976)

Eragilea: Kalegana
Koordinatzaileak: Angel Zelaieta eta Edorta Jimenez

TXALAPARTA

LEHENENGO EDIZIOA
Tafalla, 2011ko azaroa

© Txalapartak EDIZIO HONENA
© Egile bakoitzak BERE OBRARENA

TXALAPARTA ARGITALETXEA E.M.L.
San Isidro 35, 1. A
78 Posta-kutxa
31300 Tafalla NAFARROA
Tel. 948 703 934
Faxa 948 704 072
txalaparta@txalaparta.com
www.txalaparta.com

AZALA ETA BILDUMAREN DISEINUA
Esteban Montorio

MAKETAZIOA
Arte4c

INPRIMAKETA
GRÁFICAS LIZARRA S.L.
Tafallako bidea, 1 km.
31132 Villatuerta - Nafarroa

ISBN:
978-84-15313-09-0

LEGE GORDAILUA
NA. 3477-11

txalaparta

HITZAURREA

Angel Zelaieta

GURE ASMO APALA, BAINA BIZIKI GOGOTSUA, 1968-1976 hamarkadan francotarren agintearen, Vatikanoko Elizaren eta apaiz euskaldunen artean gertaturiko gatazkaren berri ematea da. Zehatzago esateko, borroka horretan puntakoen izan zirenen testigantzak bildu nahi ditugu, bakoitzak eman liezazkiokeen ñabardurak barne. Lekukorik gehienak euskaldunak dira, bizkaitarrak ugari, eta Espainiako Estatuko zenbait ere bai.

Gertaera guztion muinean, 1969an bost apaiz euskaldunek Bilboko Gotzaindegian egin zuten gose-greba jartzen dugu: Euskal Herrian bizi zen zapalkuntza eta errepresioa salatzen zuten. Gune berean agertu nahi dugu Zamorako Konkordatu Kartzelan izaniko ihesbide-tunela eta mutina, protagonistek eurek adierazia.

Izan ere, Francoren agintearen eta Vatikanoko Elizaren konkordatuaren aurka jo zuten apaiz haiek Zamorako Konkordatu Kartzelan amaitu zuten: Elizaren eta Espainiako Estatuaren gatibu izan ziren.

Gotzaindegian gose-greba egin zuten bost apaizen aurkako sententzia oso-osorik jasoko dugu, garaiko Estatu militarizatuaren isla garbia baita.

Era berean, Zamorako kartzela-zuloko apaizek idatziriko zenbait oinarrizko dokumentu euren-eurenean emango ditugu.

Jasoko dugu, baita ere, gertaera haiek garaiko zenbait ekintzaile klerikalengan eta laikorengan izan zuten oihartzuna.

Aparteko era batez jaso nahi dugu, era berean, Zamorako kartzela inguruan sortu eta garatu zen kanpotikako laguntza taldea.

Zamorako kartzela-zuloa egoera baten hilobi eta berpizkunde baten ihes-leku izan zen.

LEHEN ATALA
Zamorako Konkordatu Kartzela

ZAMORA, ELIZAREN ETA ESTATUAREN KARTZELA

Juan Mari Arregi

1. Sarrera

Frankismoaren azken urteetan, 1968tik 1976ra arte, Espainiako Estatuan kartzela bat egon zen bereziki euskal apaiz eta fraideentzat sortua. Nahiz eta hasiera batean euskal apaizak espetxeratu, arrazoi politikoengatik kasu guztietan, gerora Espainiako Estatuko gainerako aldeetako beste apaiz eta fraide batzuk ere espetxeratu zituzten han, batzuk arrazoi politikoengatik eta beste gutxi batzuk –lau, hain justu– delitu sozialengatik. Guztiak Elizaren eta Espainiako Estatuaren, bibien gatibuak izan ziren.

Hain kartzela berezi hori Zamorako kartzela probintzialtzat erabiltzen zen pabilioi bat zen, hartarako bereziki egokitua. Horma soil batek bereizten zituen erlijiosoak beste presoak, gehienak sozialak, bizi ziren gainerako pabiloietatik. Eraikintzar hori hiritik bi kilometro ingurura zegoen, Portugaleranzko errepidean. Euskal Herritik, berriz, 400 kilometro ingurura.

Aipaturiko kartzela berezia *Konkordatu Kartzela*tzat hartu zuten 1968az geroztik, Vatikano Estatuak eta Espainiako Estatuak 1953ko Konkordatuan ebatziak eta sinatuak zituzten akordioen ondorioz.

Kartzela inauguratu zuena Alberto Gabikagojeaskoa izan zen, 1968ko abuztuan, Ordena Publikoko Auzitegiak sei hilabete eta egun bateko kartzelara eta isuna ordaintzera kondenatu baitzuen, Bizkaiko Ajuriako bere parrokian egindako sermoi bategatik, zeinetan polizien torturak salatzen zituen. Hasiera batean, Dueñasko monasterioan hasi zen kondena betetzen, baina gero Zamorako kartzelara aldatu zuten, eta horrela, Konkordatu Kartzelako lehen maizter bihurtu zen. Handik aske geratu ondoren, zeukan apaiz-destinora itzuli zen. Kartzela hartako azken apaiz presoak Jon Etxabe eta Julen Kalzada izan ziren, 1976ko martxoaren 24an handik atera eta komentu banatara eramanak.

Zamorako Konkordatu Kartzela hartatik berrogei euskal apaiz eta fraide pasatu ziren gero, aldi ezberdinetan. Hogeita hamaika bizkaitar eta bederatzi gipuzkoar. Batzuk behin baino gehiagotan sartu zituzten, isunak edo beste motibo batzuk zirela medio. Horrela, bostek birritan egon behar izan zuten, eta beste hiruk hiru aldiz. Batzuk beren sermoiengatik zigortu zituzten, besterik gabe. Sermoiotan, Euskal Langile Herriaren aurkako errepresioa, torturak eta atxiloketak ez ezik, eliz hierarkiaren isiltasuna eta konplizitatea ere salatu zituzten. Isuna ordaintzeari uko egiteagatik, injustua zeritzotelako, hilabeteko edo gehiagoko kartzela zigorra ezartzen zieten, isunaren zenbatekoaren arabera. Beste batzuk ustez ETAkoak izateagatik edo kolaboratzeagatik kondenatu zituzten, eta horiei *«Ley de bandidaje y terrorismo»* famatua bezain basatia ezarri zieten. Bost apaiz Bilboko Gotzaindegian Euskal Langile Herriaren kontrako errepresioa salatzeko gose-greba egiteagatik kartzeleratu zituzten. Azkenoi hamar eta hamabina urte arteko kondenak ezarri zizkieten.

Euskaldunez gain, Espainiako Estatuko gainerako lurraldeetako beste hamahiru apaiz edo fraide zigortu edo kondenatu ere –lau delitu sozialengatik– igaro ziren aldi horretan Zamorako Konkordatu Kartzelatik. Bost kataluniar, hiru gali-

ziar, gaztelar bat, asturiar bat, murtziar bat, extremadurar bat eta mallorkar bat, hain zuzen.

Gehienak apaiz diozesiarrak izan ziren, bi frantziskotar, bost jesuita, beneditar bat, pasiotar bat, kaputxino bat eta eskolapio bat izan ezik.

Eliza Katolikoaren eta Espainiako Estatuaren, bi-bien gatibu ziren apaiz edo fraide horiei ezarritako kondenak iraupen ezberdinetakoak izan ziren: hilabeteko kartzelaldia izan zutenetatik hasi eta urtebete, bi, hiru, sei, zortzi, hamar, hamabi urte eta zigortutako biri ezarritako hogei urtetik gorako kondenetaraino.

Badira zenbait autore, euren informazio iturriak ezagutzen ez ditugun arren, 1973-1975 bitarteko datuak zehazten dituztenak Espainiako Estatuko kleroaren eta, batik bat, euskal kleroaren kontrako errepresioari dagokionez. Horrela, Hermet Guy autoreak honako hau dio:

«Ehun eta hogei apaiz kartzelatu zituzten edo auzi diligentzia pean jarri, 1973 eta 1975 artean soilik, eta horietariko laurogeita hamasei Euskal Herrikoak ziren. Aldi horretan bertan, guztira ehun eta zortzi elizgizoni ezarritako isunak hamaika milioi pezetatik gorakoak izan ziren».

Halaber, Anabella Barroso Arahuetes andereak dioenez, berriz, «1968tik 1971ra hierarkiak ukatu egin zuen hogeita bat diozesitako apaizak, horietarik erdiak baino gehiago euskaldunak, auzipetzeko baimena».

2. Nola sortu zen Konkordatu Kartzela

Zamorakoa Konkordatu Kartzela izatea nola erabaki zen jakiteko, ez daukagu ez datu ez xehetasun zehatzik. Bistakoa da, jakina, Eliza Katolikoaren hierarkiaren eta Francoren Erregimenaren arduradun gorenen arteko ituna izan zela, Vatikanoak eta Gobernu frankistak elkarrekin sinaturik zuten Konkordatuaren babespean. Batzuek diotenez, erabaki horren

atarian goi aginte militarren halako bazkari bat izan zen, Valladoliden. Nola ere izan zen, non edo non egon beharko dira akordio hura jasotzen duten aktak eta hartan parte hartu zutenen izenak, akta eta izen horiek oraindik argitara atera ez badira ere.

Antza denez, goragoko akordio hori Bizkaiko Gobernadore Zibilak Bilboko gotzain D. Pablo Gurpideri proposatu eta honek onartua izan zen. Horren argibidea Barrosok ematen digu:

«No habiendo obtenido resultado favorable para obtener una casa eclesiástica para que los sacerdotes sancionados cumplan el arresto (conforme al art. 16 de Concordato vigente) damos nuestra conformidad para que puedan cumplir el arresto supletorio en una penitenciaría del Estado, con tal de que estén en locales distintos a los de los seglares. Aceptamos cumplan arresto en la penitenciaría de Zamora».

Bitartean, bada kontuan hartzeko zenbait datu. Vatikanoaren eta Espainiako Gobernu frankistaren arteko Konkordatuaren akordioengatik, Elizak *pribilegio* jakin batzuk zituen. Horrela, adibidez, tribunal zibilak ezin zuen apaizik epaitu, eliz autoritatearen baimenik gabe. Konkordatuaren XVI. artikuluak zioenez, «Zuzenbide kanonikoko Kodearen 120. kanonaren 2. paragrafoak aipatzen dituen prelatuak ezingo dira epaile laikoen aurrera eraman, aldez aurretik Aulki Santuaren beharrezko baimena lortu ezean». Bestalde, Konkordatuak asilo-eskubidera jotzea ahalbidetzen zuen, zeren XXIII. artikuluak, bere bigarren apartatuan, «Gotzaindegi eta Kurien, seminarioen, parroko eta errektoreen etxe eta bulegoen eta kanonikoki eraturiko komentuen» bortxaezintasuna bermatzen zuen.

Hortaz, Poliziak uste baldin bazuen egoitza horietan sartu beharra zeukala bere eginbeharrak betetzeko, eliz aginte eskudunaren onespena behar zuen Konkordatuaren aipatu artikuluaren hirugarren apartatuaren arabera, premiazko kasuetan izan ezik. Kondena ezarriz gero, aldiz, apaiz edo fraide

kondenatuok beste presoengandik, dela sozialengandik nahiz politikoengandik, bereizita egon behar zuten. Horretarako, zigortuak komentuetara eramatea aurreikusita zegoen, hasiera batean eraman ere eraman izan zituzten bezala. Neurri horien irakurketa, baina, bi instantzien arteko istilu iturri bihurtu zen.

Bestalde, hirurogeiko hamarkadan, erregimen frankistarekiko oposizioa klero nazionalista eta progresistako zenbait sektoretara zabaltzen hasia zen, batez ere Euskal Herrian. Hala, bada, Espainiako Gobernuak errebelamendu nazionalista eta progresistaren txorten horiek guztiak errotik erauztea nahi zuen. Gainera, komentuetako buruek inoiz ez zuten ondo ikusi euren komunitateak apaizen eta fraideen espetxe bihurtzea. Testuinguru horretan erabaki zuten Elizak eta Estatuak Zamorako kartzela probintziala aukeratuko zutela, geroago *Konkordatu Kartzela* deitu zitzaion hura, zio politiko eta sozialengatik zigorturiko edo kondenaturiko apaizek eta fraideek ezarritako kondenak han bete zitzaten.

Hala ere, Konkordatu Kartzela hark iraun zuen bitartean, zenbait akordio egon behar izan zuten eliz hierarkiaren eta Espainiako Gobernuaren artean arauari salbuespenak eransteko. Horrela, Zamoran kartzelaturiko euskal apaiz batzuk, aldi batean bertan egon ondoren, komentuetara eraman zituzten kondena betetzera. Gertatu izan zen, baita ere, Basauriko kartzelan preso zegoen bat, Zamorara eraman beharrean, berak nahi zuen bezala, komentura eramatea.

3. Jarrera ezberdinak Eliza Katolikoaren barnean

Bada esaten duenik apaiz eta fraideentzako Zamorako kartzela Gobernu frankistak inposatu egin ziola Elizari. Nola ere izan zen, ez dugu ezagutzen eliz hierarkia euskaldunak, ezta espainolak ere, ustezko inposizio horren kontra ezer adierazi zuenik kartzela haren hastapenetan. Ostera, Konkordatu

Kartzela hartan zenbait euskal apaizek 1973an mutina eta gose-greba egin zutenean bai hauteman zirela nolabaiteko jarrera ezberdinak eliz hierarkiaren barnean. Gogoratu mutin eta gose-greba hartan apaizek su eman ziotela besteak beste kartzelako kaperari, gurutzea eta beste sinbolo batzuk aparte utzi ondoren. Horren lekukotza Xabier Amurizak utzi zigun, liburu honetako beste atal batean irakur daitezkeen bertsoetan, hain zuzen.

Horiek horrela, Francisco Fernandez Hoyos jaunak, honako hau dio:

«Zamorako kartzela konponbide zaileko arazoa zen eliz hierarkiarentzat, eta anbiguotasun neurtuarekin adierazi zuen bere jarrera. Batetik, apaizentzako kartzela egotea eskandalu larria zen, besterik gabe. Kartzela hartan zeudenak giza eskubideak, Elizak bizkar eman ezin zien balioak zirenak, ozenki defendatzeagatik zeuden preso. Baina, bestalde, gotzainak ez zeuden prest Erregimenaren aurka egiteko. Vicente Enrique y Tarancon kardinalak oso ondo islatzen du kontraesan hori bere Aitorpenetan. Gotzainak ezpataren eta hormaren artean sentitzen ziren. Ezin babes zezaketen apaiz batzuen "zuhurtzia gabeko portaera", beren begietara antifrankista burubero gisa agertzen baitziren, Gobernuaren kontrako aldarrikapenak eginez eta talde klandestinoei laguntza emanez. Beste alde batetik, ordea, deseroso sentitzen ziren, Gobernuak eurei kontsultatu gabe eta euren apaizen kargu hartzeko aukerarik eman gabe egiten baitzituen atxiloketak».

Fernandez Hoyos berak dioenez, Espainiako Gobernuak suminki erantzun zien zenbait gotzainen deklarazioei eta esku hartzeari, batez ere Antonio Añoveros Bilboko gotzainarenari, eta gogorki kritikatu zuen «apaizek aldare bat erretzea zen sakrilegioa». Gobernuaren aburuz, protestak ez zeukan justifikaziorik, zeren «... Zamoran leuntasun handiz tratatzen zituzten presoak, kasik luxuzko hotel batean bezala». Gotzain izendatu aurretik Derioko seminarioan irakasle izandako Antonio Palenzuela monsinoreak, orduan Segoviako apezpiku,

Gobernuaren baiezpenei ihardetsi bide zien, informazio iturri beraren arabera, *El Norte de Castilla* egunkariari egindako deklarazio batzuetan. Esku leunez tratatuak izatetik urrun, Zamorako apaizek gogortasun bereziko kartzela-erregimena pairatzen zuten, Palenzuelaren esanetan, premiaz gaineko zaintzagatik, zigor-ziegak arrazoi gabe erabiltzeagatik, banakako gelarik ezagatik edota kirola egiteko espazio faltagatik. Kazetariak galdetu zionean ea zer nahi zuen, apaizek gainerako presoek baino baldintza hobeak edukitzea, «Ez –erantzun zuen Palenzuelak– baina berdinak, bai».

Palenzuelaren arabera, Zamorako presondegiaren existentzia Konkordatua bera bortxatzea zen, «oraindik ez baitago akordiorik, giltzapeturiko apaiz bakoitzak zein eratara bete behar duen bere kondena zehazten duenik». Behin-behineko irtenbide gisa, apezpikuak proposatzen zuen espetxeraturiko apaizek kondena bete zezatela «komentuetan, Estatuak egoki deritzon arrazoizko segurtasun berme guztiekin, atxilotuek justiziaren jardunari ihes egin diezaioten saihesteko».

4. Kartzelaren azken urteak

Besteak beste, 1973ko mutinaren eta gose-grebaren ondorioz hasi ziren Zamorako Konkordatu Kartzela desager zedin erreklamatzen, noiz eta eliz hierarkia katolikoaren barnean arrakala handienak nabari ziren unean, hain zuzen. Fernandez Hoyosen arabera, aipaturiko urte horretan bertan, Tarancon buru zuen eliz hierarkia katolikoa Zamoran halako batean zerbait larria gerta zitekeen beldur zen. Aipatzen ari garen 1973ko horrexetako urrian, adibidez, bi gotzaini jakinarazi zitzaien «Zamorako apaizek zoro gisa zihardutela eta sekulako iskanbila sortuko zuen zerbait egiteko asmoa zutela».

Zamoran preso ziren apaizak gose-greban zeuden bitartean, ehun pertsonak, euren artean berrogei apaizek, itxialdia egin zuten Madrilgo seminarioan Konkordatu Kartzelako

apaizenganako elkartasunez. Konkordatu Kartzela bera eta apaizen atxiloketa salatzeko, laiko, apaiz eta fraide talde batek, poliziei aurre eginda, Vatikanoaren Madrilgo Nuntziatura okupatu zuen; horrez gain, ccooko buruen kontrako *1001 Prozesua*ren arbitrariotasuna salatu nahi izan zuten. Gogoratu prozesu hartako auzipetuen artean Paco Garcia Salve langile jesuita zegoela. Azkenik, Bartzelonako kristau talde baten atxiloketa salatzeko ere baliatu zuten Nuntziaturako ekintza hura. Horrela, bada, Fernandez Hoyosen arabera, aurrelari samartzat hartzen ziren hiru gotzain laguntzaile –Victorio Oliver, Jose Manuel Estepa eta Alberto Iniesta, hain zuzen– izan ziren Nuntzioaren aurrean bitartekari. Ondoren, idazki bat egin zuten, soilik euren erantzukizunaren pean, honako hau zioena: «Batzar hau egin duten kristauekin batera, Zamoran preso eta gaur egun gose-greban dauden apaizengatiko ardura sakona konpartitzen dugu, eta, egoera hau kontuan hartuz, premia handiz eskatzen dugu apaizok handik beste leku batera atera eta aplikatzen zaien zigor erregimena alda diezaietela».

Zamoran gose-greban zeuden apaiz presoen euskal diozesietatik, berriz, lagun talde zabal batek Antonio Añoveros Bilboko gotzainaren eta, halaber, Espainiako Apezpikuen Biltzarraren eta Vatikanoaren esku-hartzea erreklamatu zuen grebalarien errebindikazioen alde. Azkenik, Fernandez Hoyosen arabera betiere, gotzainek Justizia Ministerioari eskatu zioten beste kartzela batzuetara alda zitzatela. Halere, agintariek ez zieten kasurik egin, eta iruzur egiteraino heldu ziren. Gotzain batek Llanos apaizari esan zion «Tarancon kardinala harrituta geratu zela Zamorako apaizak –orduan, gose-grebaren ondoren, Carabanchelgo ospitalean– hara ez zirela itzuliko eman omen zieten berba bete ez zelako». Geroxeago, urte horretako azaroaren 8an, gotzainek azalpenezko oharra argitaratu zuten, eta aitortu zuten Konkordatu Kartzela kentzeko Espainiako Gobernuarekin egin zituzten gestioek emaitzarik ez zutela izan.

Arestian esan bezala, Zamorako Konkordatu Kartzelak 1976a arte iraun zuen. Urte horretako martxoaren 24an, hango azken biak, Jon Etxabe eta Julen Kaltzada, komentu banatara eraman zituzten, Guarda Zibilaren eskutik. Kartzelan azken preso bat lotu zen, politikarekin zerikusirik ez zuen delituren bategatik zigortua. Luze gabe, Espainiako Erresumako errege Juan Carlos I.ak uko egin zion apezpikuen hautaketan esku hartzeari eta, era berean, Eliza Katolikoak erlijiosoen kartzelari buruzko foru-pribilegioa baztertu zuen.

GIZARTE, POLITIKA ETA ELIZTAR INGURU GIROA

Juan Mari Arregi

1. Sarrera

Sarreran aipatu ditugunak hobeto ulertzeko, ezinbesteko deritzogu garai hartan bizi zen giroa gogoan hartzeari. Giro haren adierazgarritzat, 1969ko maiatzaren 30ean Bilboko Gotzaindegian bost euskal apaizek egin zuten greba aipa dezakegu.

Greba hura, zeinarengatik bost apaizoi hamar eta hamabi urteko kartzela zigorra ezarri zieten, *«rebelión militar»* delakoa burutu izanaz akusatuta, ez zen ekintza isolatua izan Euskal Herriaren borrokaren historian. Gertakari isolatuak izan ez ziren legez, ezta ere, Frankismoko urte haietan hainbat apaiz eta kristauk bakarka zein taldean egin zituzten ekintzak, askori kartzelara edo erbestera joan beharra ekarri zietenak. Greba hori, urte haietan izan ziren hainbat eta hainbat jokaera eta ekintza bezalaxe, Euskal Herrian diktadura frankistaren mende minez zegoen gizarte, politika eta eliz egoera osoaren loratzea izan zen. Egoera horrexen unerik garrantzitsuenak aurkezten saiatuko gara, hain zuzen, kapitulu honen hurrengo orrialdeetan.

Zamorako kartzela, Konkordatuak Espainiako Gobernuaren eta Vatikanoaren kartzela bihurtua, Euskal Herriaren

eskubide nazional eta sozialen alde borrokatu ziren euskal apaiz-fraide *errebeldeak* sosegatzeko baliatu zuten. Zamorako kartzela horretan bertan sartu zituzten Espainiako Estatuko beste alde batzuetako zenbait apaiz ere, langileriaren aldeko borrokalari antifrankistak nahiz independentistak, preso sozial moduan egon zirenak ahaztu gabe. Hartara, guztiak bihurtu ziren Eliza Katolikoaren eta Estatuaren, bi-bien gatibu.

2. Diktadura frankista eta Eliza Katolikoaren konplizitatea

Hala euskal kleroak nola euskal herritarrek diktadura frankistaren kontra hartu zuten jokaera Espainiako gerra zibilean bertan hasi zen jada. Euskal Herriaren zati handi bat bezalaxe, euskal apaiz asko, diktadura hasteaz batera, Francoren kontra jarri ziren edo, behintzat, ez zioten laguntzarik eman. Eta apaiz-fraideotariko askori larrutik ordainarazi zieten frankistek, Eliza Katolikoaren hierarkiako gehienen konplizitatearekin.

Hartara, kronikek diotenez, hamasei euskal apaizi ezarri zioten guda garai hartan heriotza zigorra, berrehun eta hirurogeita hamazortzi espetxeratu egin zituzten eta beste mila eta hiruren bat urrutiko elizbarrutietara edo erbestera bidali zituzten. Haien guztien *delitu* bakarra, Gobernu frankistaren arabera, doktrina nazionalistak sustatzea eta «Espainiaren batasun sakratuaren» kontra aritzea izan zen.

Aldi horretan gogoratu eta aintzat hartu beharra dago orduan Gasteizko gotzaina zen Mateo Mugikaren jarrera. Pentsamolde kontserbadorekoa izanik, hasieran onartu egin zuen Francoren Altxamendu Nazionala, baina gero, informazio hobe eta zabalagoarekin, zuzendu egin zuen hasierako jarrera. Horrela, Francesc d'Assis Vidal i Barraquer apezpiku katalanarekin batera, ez zuen sinatu apezpiku espainolek Francoren *Gurutzada* bedeinkatzeko idatzi zuten dokumentua eta, horrez gain, *Imperativos de mi conciencia* izeneko pastoral

sonatua idatzi zuen, non altxamendu hura kondenatu eta bere herriaren eta, besteak beste, apaiz askoren kontra erabilitako errepresioa salatu zuen. Horrek guztiak erbesteratu beharra ekarri zion, baita Eliza Katolikoaren hierarkiak zokoratuta bizi beharra ere. Itsu azkenean, abandonaturik eta gehienek ahaztuta zendu zen, Zarautzen, 1960ko hamarkadaren hasieran. «Orain itsu nagoenean, hobeto ikusten ditut gauzak», esan zien Mugikak, hil aurretxoan Zarautzera bisitatzera joan zitzaizkion orduko hiru apaizgairi –euren artean txosten hau izenpetzen duenari– gertakari historiko haiei buruz, orduko bere jarrera berresten zuela.

Gerraondoko girora itzuliz, jada 1944ko azaroaren 23an izan zen lehenengo protesta, zenbait euskal apaizek giza eskubideen defentsan Vatikanora gutun luzea bidali zutenean (Alday, 1986-36-57). Baina 1960ko maiatzean egingo zen euskal kleroaren ekintzarik zabalena. Euskal Herri osoko hirurehun eta hogeita hemeretzi apaizek Euskal Herria pairatzen ari zen zapalkuntza-egoera salatzen zuen adierazpena plazaratu zuten. Dokumentu hartan, funtsean honako hauexek salatzen ziren, alegia, euskal identitate, kultura eta hizkuntzarekiko errespeturik eza alde batetik (ikastolak, adibidez, klandestinoak ziren) eta, bestetik, eskubide eta askatasun politikorik eza, hots, iritzi, batzar, adierazpen-askatasun, askatasun sindikal eta abarretarako eskubiderik eza. Apaizok salatu egin zuten «delitua» zela Gobernuarenak ez bezalakoak ziren iritziak adieraztea eta ez zegoela «benetako Parlamenturik, ez askatasun politikorik, ez askatasun sindikalik». Dokumentu berean sinatzaileek «disidenteek» hartzen zuten egurra eta pairatzen zituzten torturak salatzen zituzten. «Gure Herrialdeko polizi komisarietan tortura erabiltzen dute, sarri askotan garrantzirik gabekoa eta ez gutxitan bidegabea den lege baten hauslea nor izan den jakiteko metodo gisa», esaten zuten, adibidez.

Diktadura frankistaren morroi esangina zen Eliza Katolikoaren hierarkiaren erantzuna errepresioa izan zen. Sina-

tzaileetariko batzuk beren parrokietatik kanpora bota zituzten, erbestera ere bai beste zenbait, eta euretako zenbait, gerra-ostetxoko garaietan bezala, Bizkaiko Mehatzeta eskualdera. Dokumentu horren sinatzaile izan ziren apaiz gazteetako batzuek hurrengo urteetan egingo ziren eta beheragoazalduko diren ekintza kolektiboetan ere parte hartu zuten.

3. Haize berriak Eliza Katolikoaren oinarrietan

Euskal Eliza Katolikoan eta gizartean, 1960tik 1967ra bitartean, oso gertaera garrantzitsuak bizi izan ziren, klero eta laiko katolikoen eboluzioa erabakiko zutenak. Horrela, bada, konpromiso handiagorantz jo zuten, euren talde apostoliko, sozial, sindikal eta politikoetan eratuta. 1961ean, Juan XXIII.aren *Mater et Magistra* entziklika argitaratu zen. 1962-65ean, Vatikano II.a kontzilioa egin zen, Elizaren oinarrietara eta, bereziki, beren komunitate eta herriekin engaiatuen jokatzen zuten apaiz eta laikoen sektoreetara aire berri freskoa ekarri zuena. Vatikano II.a abiatu zen urte berean, 1962an, ETAren lehen biltzarra egin zen, Iparraldean, Belokeko beneditarren komentuan. Hurrengo urtean, Juan XXIII.ak bere *Pacem in terris* argitaratu zuen. Hura hil ostean, 1963an Pablo VI.a hautatu zuten ondorengo.

Dudarik ez dago aita santuen entzikliketan eta urte horietako Kontzilioan ageri zen Eliza Katolikoaren doktrina *berriak* adoretu egin zituela eliza horretako sektore progresista guztiak, eta, bereziki, Euskal Herrikoak, egunean baino egunean irmoago engaiatzeko bakoitzaren gizarteko arazoetan. Hartara, urte haietan jada euskal laikoek eta apaizek harturiko konpromisoak talde sozial, sindikal eta politikoetan eratuta jokatzera eraman zituen batzuk, eta horrek gero klandestinitatera, presondegira eta, zenbait kasutan, erbestera eraman zituen.

Kristauei euren fedearen adierazpide gisa galdatzen zitzaien «konpromiso mundutarraren» garaiak ziren. Hala ere, apaizen artean «konpromiso mundutar» horrek, praktikan, bere mugak zituen. «Apaiz bakarrik eta denean apaiz» edo «apaiza denena eta denentzat da» eta antzeko maximez baliaturik lortu nahi zen gizarteak uste izatea apaizak ezin zirela era konkretu eta zehatzean engaiatu alderdi politiko edo sindikatu jakin batean. Horregatik, orduko apaiz asko, salbuespen batzuk salbu, talde politiko jakinen bati edo hainbat talderi laguntza ematera konprometitu ziren batik bat, taldeon barne-estrukturetan parte hartu gabe. Beste apaiz askok talde klandestinoekin lankidetzan jardun zuten haiei bileretarako lokalak utziz, aterpea eta babesa emanez, hara eta bestera eramanez, Poliziaren atzaparretatik ihes egiten lagunduz zein propaganda prestatuz eta zabalduz. Geroago, ordea, apaiz batzuek ulertu zuten beren konpromiso mundutarrak, katoliko guztienak bezalaxe, talde sindikal edo politiko jakin batean engaiatzeko ere aukera ematen ziela. Eliza Katolikoaren hierarkiak, hala ere, horren kontra ziharduen.

Erromatik zetorren doktrina berri horretan edo aire fresko berri horretan, Gotzainei eta hierarkei printzipio haiek aplika zitzaten galdatzeko helduleku ideologikoa topatu zuten euskal Elizaren sektore engaiatuek. Hala ere, Euskal Eliza Katolikoak, Espainiako Estatuko hierarka gehienek bezala, nahiago izan zuen, salbuespen zintzo batzuk salbu, erregimen frankistarekin konplizitatean jardun, bere herriarekin konprometitu baino.

4. Konpromiso eta jokaera indibidualak

Eliza Katolikoaren sektore engaiatuen artean jokaera gehienbat indibidualak sortu ziren, larrutik ordainarazi zitzaizkienak, isun, atxiloketa, kartzelaldi eta erbesteratzeen bidez ordainarazi ere. Nolanahi ere, urte haietan engaiaturik jokatu

zutenak ez ziren izan, ezta hurrik eman ere, egoerok pairatu zituztenak edo txosten honetan pertsonalki aipaturik agertzen direnak bakarrik. Beste engaiatu asko izan zen egoera lazgarri horiek saihestu ahal izan zituena, Polizia frankistak harrapatu ez zituelako.

Askatasunik ez zegoenez, erakunde politikoek eta sindikalek klandestinitatean jardun behar izaten zuten, eta beren propaganda isilpean zabaldu. Horretarako, leku klandestinoak behar ziren, militante langile, sindikal eta politikoak, baita orduan hasi berri zen ETAkoak ere ezkutatzeko eta propaganda «ilegala» inprimatzeko. Lehenik, makina vietnamdar famatu eta oso mugatu haiekin, eta geroago beste modernoago batzuekin, zeinak parrokiaz parrokia aldatzen ziren, Poliziak harrapa ez zitzan.

Eskubide zibil behinenak ere ez zirela errespetatzen ikusita, parrokia, apaiz-etxe zein erlijioso edo apaizgai taldeetako zenbait kide egoerak eskatzen zuen mailan egon zen eta lan horietan inplikatu zen, nahiz eta gero lan horiengatik euren burua isunen, kartzelaren eta erbesteratzearen mehatxuarekin jazarririk ikusi behar. Halaber, Polizia frankistaren atzaparretan erortzen ziren militante askoren jazarpenaren eta torturen lekuko berezi izan ziren, eta horrek batzuk gehiegikeria horiek beren igandeko sermoietan salatzera eramaten zituen. Sermoiok apaiz batzuen kontrako salaketak ekarri zituzten eta, horien ondorioz, isunak eta espetxealdiak etorri zitzaizkien. Beste kontu bat parrokia batzuetan frankistek elizkizunetara sartzen zuten bandera espainola zen, baita «Espainiaren batasunaren alde» eroritakoen alde jartzen zituzten oroitarriak ere. Apaiz askok ikurrok kentzeko borroka egin zuten, eta horiek ere jazarri egin zituzten (Madariaga, 1967).

Horrela, elizkizunetan bandera espainola erabiltzearen kontrako salaketak ondorioak izan zituen lehenengo kasua, herrian zabal ezagutu zena bera, 1966an gertatu zen. Patxi Bilbaok, Gamizko parrokian, bandera espainola elizan sartzea salatu zuen sermoian. Horren ostean, Pablo Gurpide go-

tzainak, Bizkaiko gobernadore zibilak presionatuta, hilabetez predikua egitea debekatu zion. Urte berean, «politikotzat» jo zituzten motibo eta ekintza pastoralengatik, isunak ezarri zizkieten apaiz batzuei, besteak beste, Ander Manterola, Jose Mari Madariaga, Pedro Berrioategortua eta Lukax Dorronsorori. Dorronsoro bera bizi zen apaiz-etxean, Gaztelun, ETAren V. Biltzarra hasi zen, 1966an, eta Getariako Jesuiten etxean amaitu.

Hurrengo urtean, 1967an, Juan Mari Arregiri isuna ezarri zioten Ortuellan langileei egindako torturen eta atxiloketen kontra sermoia predikatzeagatik. Urte bereko Maiatzaren Lehenean Lukax Dorronsoro eta Mikel Zuazabeitia atxilotu egin zituzten Ordiziako manifestazioan.

1968ko Maiatzaren Leheneko manifestazioan, Bilbon, Periko Solabarria, Imanol Olabarria eta Juan Mari Arregi, orduan «apaiz langileak» (Gamo, 2009), atxilotu zituzten. Ekainaren 7an, Txabi Etxebarrieta, ETAko buruzagietako bat, hil zuen, Tolosan, Guardia Zibilak. Urte horretako uztailean, Zamorako kartzelan sartu zituzten hainbat motiborengatik apaiz eta fraide batzuk: Alberto Gabikagojeaskoa, aipaturiko Dueñasko monasteriotik eramana, eta Felipe Izagirre eta Juan Mari Zulaika frantziskotarrak, biok Txabi Etxebarrietaren hilketaren kontrako manifestazioan izateagatik.

Lukax Dorronsoro eta Mikel Zuazabeitia ere kartzelatu egin zituzten, 1968ko abuztuan, 1967ko Maiatzaren Lehenean Ordizian izaniko manifestazioengatik.

Urte eta hilabete berean espetxeratu zituzten Periko Solabarria, Iñaki Aurtenetxe, Txomin Artetxe, Xabier Amuriza, Juan Jose Onaindia beneditarra, Imanol Oruemazaga eta Jose Mari Madariaga, ezarritako isunak ez ordaintzeagatik, batez ere sermoiengatik eta elizkizunetara bandera espainola eramatea salatzeagatik jarri zizkietenak.

5. Konpromiso eta jokaera kolektiboak

Ikusten ari garenez, 1967-1968 urteetan politika, gizarte eta eliz zapalkuntzako egoera bortitza bizi izan zen, modu berezian bizi ere. Izan ere, zapalkuntzaren azpitik eta errepresioaren gainetik, apaiz eta laikoen sektore batek, bereziki Bizkaian, ekintza kolektibo gogorragoetara jo zuen. Alde batetik, Euskal Eliza Katolikoa, interes politiko frankistengatik eta eliz hierarkiaren morrontza zela medio, lurraldetasunaren aldetik desegituraturik eta barne-loturarik gabe ageri zen. Ez zen kasualitatea Bizkaiko eta Arabako elizbarrutiak Burgosko artzapezpiku-barrutiaren barruan, Gipuzkoakoa Kalagorrikoaren agindupean, Nafarroakoa Zaragozakoari lotuta eta Baionakoa Bordelekoaren manupean egotea. Kasualitatea ez zen legez Euskal Herriko elizbarrutiak Frantziako eta Espainiako Apezpikuen Batzar arrotz bitako osakide izatea. Bestetik, Euskal Langile Herria (ELH) frankismoaren zangopean zegoen, bere eskubide berezko, sozial eta politikoak zapalduta. Klandestinitatean antolaturik, erregimen frankistari aurre egiten zioten sindikatu, alderdi politiko eta ETAko kideak jazarri, torturatu eta kartzelatu egiten zituzten.

Bitartean, eliz hierarkia, erregimen frankistarekin ados jarrita, isilik zegoen eta zigorrez erantzuten zien bere barneko apaiz edo laikoei, euron erakundeetan antolaturik, hala nola, JOC, HOAC, Herri Gaztedi, ETA, CCOO, ELA-STV eta abarretan, Frankismoaren beraren kontra, orduan bizi zen gizarte, politika eta eliz giroaren kontra eta Euskal Langile Herriaren alde altxatu zirenean (Zalakain, 2007). Egoera horretan ere, aurreko urteetan bezala, hainbat apaiz eta fraideren ekintza indibidualak izan ziren, hala nola, igandeetako predikuetan egoera salatuz. Bestalde, Maiatzaren Leheneko eta Aberri Eguneko manifestazioetan ere parte hartzen zuten, eta isunak eta atxiloketak batzen zituzten ekintza horien ondorioz.

Euskal Herri Langileak bizi zuen zapalkuntza-egoera eta horretan Eliza Katolikoaren hierarkiak zeukan konplizita-

tea argi ikusten zuen euskal apaizteriaren zati handi batek. Hala ere, egoera hari eman behar zitzaion erantzunari buruz funtsezko aldeak zeuden batzuen irizpidetik beste batzuenera. Bizkaian, zehazki, batzar asko egin zituzten apaiz engaiatuenek Begoñako Gogo-Jardunetako Etxean. Gauzak horrela, momentu bat iritsi zen, non, egoera batzuentzat jada jasanezina izanik, gogorrago jokatzen hasi beharra eta salaketatik ekintzara pasatu beharra planteatu zuten. Beste batzuek ez zuten hori horrela ikusten. Nikola Telleriak, gero Bilboko Gotzaindegian gose-greba egingo zuenak eta Zamorako kartzelan gaixo egon ondoren, handik irten eta laster hilko zenak, irri-puntu batez azaltzen zuen Bizkaiko apaiz-bloke bien artean gertatu zen zatiketa. «Idorrak» esaten zien ekintzarako une egokia zenik inoiz ikusten ez zutenei. «Horiek –esaten zuen Nikolak–, zerbait egin beharra dago, zerbait egin beharra dago esaka dabiltza beti, baina sekula ez dute ezer egiten...». Talde horretako buru Goikuria, Aretxaga, Lechosa eta beste zenbait ziren (Ik. Munarriz, 1908; Murua, 2009).

6. Gogor taldearen sorrera

Egoera ikusirik, Bizkaian, Nerbioi Ezkerraldeko apaiz eta laiko talde batek eta eskualde euskaldunagoetako beste batek, beste apaizen jarrerarekin ados ez zeudelarik, Begoñan elkarrekin biltzen hasi eta euren artean harreman eta eztabaida zehatzagoak eta ekintzei begirakoak bideratzeari ekin zioten. Talde bakoitzak bera lanean ari zen eskualdeko errealitatearen eragina zeukan, noski. Ezkerraldekoek nabarmenago islatzen zuten gizartearen egoera orokorra eta langileen errealitatea; eskualde euskaldunagoetakoek, berriz, errealitate nazionalari, kulturalari eta linguistikoari ematen zioten garrantzi handiagoa. Nolanahi ere, talde biak konturatzen ziren eman beharreko erantzunak errealitatearen alde bioi kasu egin beharko ziela. Hots, Euskal Herriko langile eta gizarte-errealitateari, alde

batetik, eta errealitate nazional eta linguistikoari, bestetik. Horretara, kontzientzia biak, nazionala eta soziala, elkarri lotzea eta kontzientzia bakarrean batzea lortu zuten. Kontzientzia horrexen eta orduko eztabaida mamitsuen emaitza izan zen euren komunikatuetarako Euskal Langile Herria, arestian aipatu dugun terminoa, sortu izana. Hain zuzen ere, Gogor taldea Euskal Langile Herriaz aritzen zen beti bere agirietan (Woods, 2001), «Gogorkeriaren aurka, gogortasuna» lelo nagusitzat hartuta.

Era horretan, ezari-ezarian joan zen eratuz Gogor izenarekin ezagutuko zen eta gero frankismoaren zapalkuntza politiko eta sozialari eta Eliza Katolikoaren hierarkiaren konplizitateari erantzuteko ekintza kolektibo gogorrenak egingo zituen taldea. Lehenengoz historian, 1967ko otsailean, abade eta fraide talde bat, laurogei inguru, sotanaz jantzita, manifestazioan joan ziren Bilbon zehar kalerik kale, frankismoaren diktadura minean, Etxebarriko Bandas de Vizcaya fabrikako grebalariei elkartasuna agertzeko, Bizkaiko gobernu zibilaren egoitzaraino, non polizien jarrera mehatxatzaileari eutsi zioten (*Trabajadores*, 1968-114).

Alabaina 1968a eta 1969a urte gogorrak izan ziren Euskal Langile Herriarentzat. Gogortu eta *findu* egin zuten errepresioa. Salbuespen-egoerak etengabeak izan ziren 1967 eta 1971 bitartean, horietariko bost Bizkaian eta Gipuzkoan, eta beste bat Estatu osoan. Ehunka euskaldunek, gizon zein emakumek, pairatu zituzten atxiloketak, torturak eta kartzelatzeak. Txabi Etxebarrieta ETAko buruzagiaren heriotza –Guardia Zibilak hil zuen, 1968an– astindu handia izan zen Euskal Herriarentzat, zeinak modu askotara protestatu zuen kalean eta eliza batzuetan. Hain handia eta zabaldua zen errepresioa eta hain estua Frankoren erregimenarekin Eliza Katolikoaren hierarkiak, Bizkaian Pablo Gurpide gotzain nafarra buru zela, agertzen zuen konplizitatea, non, Bizkaiko apaiz talde bat, berrogei inguru, birritan sartu ziren, uztailean eta abuztuan hain zuzen, Bilboko Gotzaindegian, itxialdia egiteko. Itxialdiotan

sartu zirenak gotzainari zuzendu nahi zitzaizkion, egoerari, behar zen urgentziaz, «erantzun pastorala» eman ziezaion eta Bizkaian sektore guztietara zabalduta zegoen errepresio frankistaren «salaketa profetikoa» egin zezan galdatuz.

7. Derioko seminarioaren okupazioa

Ikusirik hierarkiaren eta erdi-mailako arduradunen pasibotasun iraunkorra, Bizkaiko hirurogei bat apaizek, Gogor taldekoak eurak, beren jarrera gogorragotzea erabaki zuten eta, horrela, 1968ko azaroaren 4an Derioko Seminarioa okupatu zuten, Vatikanoaren esku-hartzea galdatzeko. Okupazioa segurtatu nahian, Derion biltzeko aukeratu zen kontsigna klandestinoa «lau, lau, mila» zen, alegia, azaroaren 4an, arratsaldeko lauretan eta bakoitza mila pezetarekin, mantenu eta antolakuntza gastuetarako. Okupazioa hasi eta handik lasterrera, seminarioa Espainiako Polizia Nazionalak inguratuta agertu zen.

Okupazioa, hogeita bost egunez, albiste-iturri izan zen, Estatu osoan, eta are gehiago nazioartean. *Euskal* prentsa –haren barnean gaur egungo *El Correo Español*– Gobernu frankistaren sukurtsala zen. Horrela, orduko hemengo hedabideak Espainiako Apezpikuen Batzarraren eta Aita Santuaren Nuntzioaren kondenak gizartera zabaltzeko eta apaiz okupatzaileak «errebeldeak», «separatistak», «zismatikoak» eta «Pablo Gurpide Bilboko gotzainaren heriotzaren errudun» izateaz akusatzeko bozgorailu izan ziren. Aldizkari espainol bat bakarrik gerturatu zen Deriora, *Don Quijote* aldizkaria, zeina, bidenabar, handik oso lasterrera desagertu zen, eta haren zuzendariak, Diego Carcedok, erreportajea egin zuen, apaiz «errebeldeen» eledun biri, Xabier Gorostiaga eta Juan Mari Arregiri, egindako elkarrizketaz baliaturik. Geroago, 1989an, Carcedo TVEko Informatiboetako Zuzendari nagusi izendatu

zuen Felipe Gonzalezen Gobernuak. Gotzaina azaroaren 18an hil zen, Derioko seminarioaren okupazio aldian.

Iritzi publikoan oihartzuna eragiteko, abade okupatzaileen eledunak ziren Josu Barandikak, Angel Zelaietak eta Juan Mari Arregik prentsaurrekoa eman zuten. Hori Telesforo Monzon abertzale historikoaren etxean izan zen, Donibane Lohizunen, azaroaren 4an bertan eta Derioko seminarioa okupatzen zen ordu berean (Ik. *The Times*, 1968-11-7; *Sud-Oest*, 1968-11-8 eta *Le Monde*, 1968-11-7 eta 8).

Derioko okupazioak eragin handia izan zuen, bereziki Bizkaian, bertako herri, unibertsitate eta institutuetan batzar asko egin baitziren, apaiz okupatzaileak euretan zirela. Bizkaiko klero katolikoak denetariko iritziak agertu zituen. Batzuk ez zeuden ados metodoekin, baina bai aldarrikapen eta eskabideekin; beste batzuk, ostera, ez zeuden ados ez metodoekin ez aldarrikapen eta ez eskabideekin. Gotzainaren erantzun bakarra errepresioa izan zen. Horrela, Pablo Gurpidek, hil baino egun batzuk lehenago, *a divinis* suspendituta utzi zituen, hau da, debekatu egin zien beren abade eginkizunak betetzea, hala nola meza ematea.

Okupazio aldian apaiz «errebeldeen» ordezkariak, Jose Ignacio Llaguno eta Martin Orbe lehenengo eta Juan Mari Arregi eta Martin Olazar gero, bitan joan ziren Vatikanora, Erromara, Pablo VI.a hango Estatuburu eta kristau katolikoen Aita Santu zela. Ez zituen hartu (Olazar, 1999 eta Larzabal, 1996). Hala ere, dokumentu zabala helarazi zioten goi-instantzia erlijiosoen bidez. Dokumentu hori langile-eskualdeko eta eskualde euskaldunetako, bi-bietako apaizek eztabaidatu eta landu zuten, eta Luis Mari Laybarrak eta Josu Barandikak idatzi zuten gaztelaniaz (Iztueta, 2001) eta Xabier Amurizak euskaraz. Frantsesez ere idatzia, dokumentuan «Eliza pobrea, librea, dinamikoa eta bertokoa», hots, bere Herrian sartu-sartua galdatzen zen. Aipagarria da, gure iritziz, ELH, Euskal Herrian bizi eta lan egiten zutenek osatu gisa definitzen zela jada orduan. Dokumentuaren funtsa, ostera, EHL pairatzen ari

zen zapalkuntza politikoa, ekonomikoa eta kapitalista salatzea zen. Era berean, Bizkaiko gotzaina ordezkatuko zuen Administratzaile Apostoliko bat galdatzen zen, baita gotzainak herriak esku hartuz hautatzea eta Euskal Apezpikuen Batzarra antolatzea ere. Batzarra Bizkaia, Araba, Gipuzkoa, Nafarroa eta Baionako apezpikuek osatua izan zedila eskatu zuten dokumentu hartan (Arregi, 1995).

Pablo Gurpide hil eta berehala, Jose Maria Cirarda euskal gotzaina hain zuzen, Administratzaile Apostoliko izendatu ondoren, amaitu egin zen okupazioa, okupatzaileen konpromiso zehatzekin. Konpromisoon artean ziren, besteak beste, lan zibila bilatzea Estatuaren soldatari uko egiteko, herri mugimenduei laguntzea eta euretan parte hartzea, EHLren egoera salatzea, herri mugimendu sozial, sindikal eta politikoei logistika-laguntza ematea. Konpromisook betetzeak gero haietako askori kartzelara edo erbestera joan beharra ekarri zien. Baina Jose Maria Cirarda Administratzaile Apostolikoak ez zien erantzun okupatzaileen itxaropenei. Haatik, apaizek laster ikusi zuten ez zela jakin-jakineko torturak ere salatzen ausartuko. Hori ziurtzat jo ahal izan zuten, noiz-eta okupazioan izandako apaizetako batek, Martin Orbek, Basauriko kartzelan bertan berari komisarian egindako torturen aztarnak erakutsi nahi zizkiolarik, Administratzaile Apostolikoak aztarnok apaizaren gorputzean ikusi nahi izan ez zituenean. Gainera, Euskal Herrian gero agertuko zen egoera soziopolitiko larria ikusita, beste aldera begiratzen jarraitu zuen.

Administratzaile Apostoliko izendatua izan ondoren Jose Maria Cirarda Deriora joan eta okupatzaileen ordezkari talde batekin bildu zenean, haietako batek, Juan Mari Arregik, taldekideen aurrean ozen hitz egin zion. «Apezpiku jauna –esan zion– Jesukristo bezala gurutzera igotzeko prest baldin bazaude, hau da, prest bazaude gure Herriak bizi duen zapalkuntza politikoa, nazionala eta soziala salatzeko lain izan zarelako gurutziltza zaitzaten, ziur egon atzean izango gaituzula gu guztiok» (*Gogortasuna*, 1972, x). Errealitateak, alabaina, fro-

gatu zuen Administratzaile Apostolikoa ez zela egon *gurutziltzatze* hartarako prest.

8. Errepresio politikoaren eta sozialaren gorakada 1969an

Aipatzen ari garen 1968ko urte haren amaieran, abenduaren 30ean, Soriako kartzelako preso politiko euskaldunek eta espainiarrek gose-greba egin zuten, preso politikoaren estatutua galdatzeko. Data berean, Espainiako Estatuko mila eta bostehun intelektualek «ohiko bihurtu ziren torturak» salatzen zituen dokumentua atera zuten.

Gogorra 1968a, eta are gogorragoa izan zen 1969a, zalantzarik gabe, errepresio politiko eta sozial handieneko urtea izan baitzen. Bi mila pertsona baino gehiago, euretarik mila inguru Bizkaikoak, atxilotu zituzten eta laurehun inguruk erbestera ihes egin behar izan zuten, euren artean hainbat langilek, erakunde sindikaletako kidek eta apaiz eta fraide mordo batek. Euskal langile-mugimendua, Bizkaikoa bereziki, birmoldatzen ari zen era bateratu eta klandestinoan, batzorde ordezkariak edo koordinadorak sortuz. Batzorde edo koordinadora horietan baziren CCOOko PCEren ildokoak eta CCOOko independenteak, UGTkoak eta USOkoak, CCOOko gazteak eta JOCekoak, ETAko Langile Frontekoak eta ETA-Berri-Komunistak erakundekoak. Horien plataformak bere eskabide sozialak eta ekonomikoak bazituen ere, beste errebindikazio politikoagoak ere egin zituzten, errepresioaren eta salbuespen-egoeraren kontra. Talde horrexek dinamizatu zituen 1969ko urtarriletik aurrera Bizkaian ez ezik Euskal Herri osoan ere egin zen makina bat huelga.

Hartara, 1969ko urtarrilean salbuespen-egoera dekretatu zuten Espainiako Estatu osoan. Testuinguru horretan, hainbat huelga egin ziren otsailean: AHVko 8.000 behargin atera ziren huelgara, eta euren enpresa, Ansio, Sestao eta Barakaldon fabrikak zituena, itxi egin zuen gobernadore zibilak.

Haiekiko elkartasunez, Navaleko milaka behargin batu ziren huelgara. Huelga Gipuzkoara hedatu zen, non Orbegozoko eta Michelineko langileak atera ziren huelgara. Jada 35.000 euskal langile baino gehiago ziren sindikatu bertikala donesten zuen lege sindikalaren aurka huelgan zeudenak. Hainbat eta hainbat langile atxilotu zituzten, euren artean Periko Solabarria apaiz langilea.

Geroago eskola-sektorea, 10.000 ikasle baino gehiagorekin, aterako zen huelgara Vietnamgo gerraren kontra, eta polizia batek larriki zaurituko zuen balaz ikasle bat. Martxoaren 2an presoen aldeko hainbat ekintza egin ziren Hego Euskal Herrian. Polizia bristi-brasta sartu zen Donostiako Artzain Ona katedrala okupaturik zeukaten 200 lagunen kontra, eta batzuk atxilotu egin zituzten eta beste batzuek erbesteratu egin behar izan zuten. Berriro okupatu zen eliza hori, eta 500 poliziak baino gehiagok bortizki esku hartu zuten. Apirilaren 6an Aberri Eguneko manifestazio ilegalak gogor erreprimitu zituzten eta atxiloketak asko izan ziren. EGIko ekintzaile bi hil ziren bonba bat manipulatzen ari zirela.

Egoera hori guztia gero eta okerragora joan zen fabriketan, unibertsitatean eta institutuetan, baita kalean ere. Testuinguru horretan, apaiz batzuek jada sermoiak talde gisa batera egitea, salaketa-dokumentuetarako firmak biltzea eta itxialdiak egitea planteatzen zuten, baina Estatuaren errepresioa egunean baino egunean gogorragoa zen, eta eliz hierarkiak bere isiltasun konplizean jarraitzen zuen. Horregatik, gero eta apaiz gehiago zeuden Polizia espainolak egin zituen operazio ugarietan inplikaturik, batez ere Bizkaian, eta bereziki, nahiz eta ez bakarrik, Derioko seminarioa okupatu zuen Gogor taldekoak. Okupazio haren oroitzapen gisa, disko bat argitaratu zen, *Gogor*, egun haietan Derioko seminarioan kantatzen ziren kantuak jasotzen dituena, okupatzaileetako bat izan zen Xabier Amurizak sortuak batzuk. Diskoarekin batera, Vatikanora bidalitako dokumentuaren laburpen zabal bat

zihoan euskaraz, espainolez eta frantsesez, baita kantuen testuak ere aipaturiko hiru hizkuntzetan.

9. Artekale-Mogrovejo-Katalunia-Perpignan

Inolako zalantzarik gabe, 1969ko apirilaren lehen hamabostaldian gertaturiko jazoerak, besteak beste, ETAren goi-karguetako batzuen atxiloketa, Bilboko Artekalen lehenbizi eta Mogrovejon ondoren (Europako Mendi-tontorrak), Euskal Herrian aspaldiko polizia operaziorik handiena eragin zutenak izan ziren. Jazoerok Bizkaian bakarrik mila lagun baino gehiago atxilotuak eta erbesteratuak izatea ekarri zuten, euren artean hainbat apaiz, fraide eta oinarriko kristau komunitateetako edo erakunde katolikoetako kideak.

Horrela, bada, apirilaren bederatzian, polizia tiroka sartu zen Bilboko Artekaleko pisu batera, non ETAren lau goi-kargu baitzeuden gordeta: Mario Onaindia, Josu Abrisketa, Bittor Arana eta Mikel Etxebarria. Lehen hirurak atxilotu egin zituzten, baina Mikelek Orozkorantz ihes egitea lortu zuen, laster azalduko dugunez zehatzago. Egun bi geroago, apirilaren 11n, Poliziak, atxilotu berriei tortura eta tratu txarren bidez egindako galdeketaren ondoren, ETAren gainerako zuzendaritzako kideak topatu ahal izan zituen Mogrovejon. Guardia Zibilak etxea inguratu zuen eta, tiro egin ondoren, Enrike Gesalaga, Jone Dorronsoro, Teo Uriarte eta Jon Etxabe atxilotu zituen.

Hartara, Mikelek, Artekalen larriki zaurituta, ihes egitea eta azkenean erbestera iristea lortu zuen, herritarren –eta batik bat Bizkaiko zenbait apaizen– laguntzari esker. Taxia hartu zuen San Anton parean eta Bilbotik kanpora irten zen. Arrigorriaga inguruan, Polizia atzetik zuela, eztabaida sortu zen Fermin Monasterio taxi-gidariaren eta militante abertzale larriki zaurituaren artean. Bien artean izandako indarkaren ondorioz, taxi-gidaria hilik gertatu zen. Mikelek basora jo zuen ihesi, Orozko alderantz, eta inguru guzti hura poli-

ziaz josi zuten. Dena miatu zuten, baserriak, bordak, baita komenturen eta apaiz-etxeren bat ere. Egun batzuetan prentsa frankistak polizien bilaketaren berriak eman zituen, baita Mikelen izaera fisikoaren zehaztapen batzuk ere (gorpuzkera sendoa eta akatsen bat «r» ahoskatzean, esaterako), edonork ezagut eta sala zezan.

Mikelen ihesak eta osasun-zainketak lagun askoren eskuhartzea behar izan zuten ia bi hilabetez, euren artean zenbait apaiz eta fraiderena. Batzuek haren zauri larriak sendatzeko medikua bilatu behar izan zuten (Arregi, 2007), beste zenbaitek atzetik zebilzkion poliziengandik ezkutaturik eduki eta, azkenik, beste norbaitzuek Estatu frantsesera ihes egiteko moduko leku seguruetara eraman. Txosten hau egiten ari dena izan zen medikua bilatzen eta, Artekaleko erorialdia gertatu eta handik hilabete erdira, Mikel Frantziako Estatura Katalunian zehar mendirik mendi eramaten esku hartu zutenetako bat.

Orain jada agertu daitekeen datu moduan, zehaztuko dugu ezen Mikel Etxebarria, inork ezagut ez zezan, apaiz legez heldu zela Bartzelonara. Txosten hau sinatzen duenaren lagun batzuen etxean egotea justifikatzeko, Katalunian egiten ari ziren «jardunaldi pastoral» batzuetan parte hartzera etorria zela esan zuen.

Bilboko Poliziak, Criado famatua buru zela, ia-ia atxilotu egin zituen Mikel Etxebarria eta txosten honen sinatzailea, ezkutaturik egon ziren Bartzelonako etxean. Etxe hori utzi eta handik ordu batzuetara, ostatu emate horretan inplikaturiko familia katalana atxilotu egin zuten. Nolanahi ere, segurtasun neurriak ongi bete zituzten («Mikel Bartzelonara jardunaldi pastoral batzuetara etorri zen apaiza zen», esan zuten), eta hirurogeita hamabi ordu geroago, libre utzi zuten familia.

Operazio horrek eta berorren geroko ondorioek Poliziaren sarekadarik handiena ekarri zuten Bizkaian 1969ko apirilean eta maiatzean. Ehunka lagun atxilotu zituzten, eta laurehunek baino gehiagok, inoiz baino gehiagok batera, ihes egin be-

harra izan zuten. Guztiei aplikatu zitzaien *«Ley de bandidaje y terrorismo»* zeritzon lege sonatu eta gogorra, zeinak, besteak beste, Auzitegi Militarren aurrean epaiketa *sumarísimo*ak egitea ahalbidetzen zuen. Egunero agertzen ziren argitaraturik epaitegi militarren hainbat «errekisitoria». Atxilotuen artean zeuden jada apirilaren 23an Pedro Ojanguren, Jose Mari Ortuzar, Joseba Atxa eta Martin Orbe apaizak, Mikel Etxebarriaren ihesean parte hartu izanaz akusaturik. Jose Angel Ubieta ere, orduan bikarioa zena Jose Maria Cirarda gotzainarekin, berrogeita zortzi ordu inguru atxiloturik egon zen, inoiz prozesatu ez bazuten ere, arestian aipaturiko apaiz batzuen estalgarri izanaz akusaturik (*Gogortasuna*, 1972-10, eta Villota, 1985). Amadeo Rementeria eta Juan Mari Arregi apaizek, aldiz, ihes egin ahal izan zuten, eta Iparraldean errefuxiatu ziren beste ehunka lagunekin batera.

Geroago erbesteratu beharra izan zuten ehunka lagunen artean beste apaiz eta fraide batzuk ere izan ziren, hala nola, Paulo Iztueta, Tomas Gaztelurrutia, Luzio Aurrekoetxea, Imanol Olabarria *Zarra* eta Fermin Gongeta. Ordurako Parisen ziren beste apaiz bi, Luis Mari Laybarra eta Josu Barandika, zeinak jada ezin izan ziren Hegoaldera legez itzuli. Geroago, «banda armatuari laguntza emateagatik» beste fraide eta apaiz batzuk errefuxiatu ziren, besteak beste, Iñaki Llaguno, Julio Araluze eta Jesus Sanchez. Apaizgairik ere errefuxiatu zen, hala nola, *Kapatxa* eta *Larry* ezizenez ezagutu genituenak.

«Ley de bandidaje y terrorismo» hark atxilotuei tortura sistematikoa aplikatzea ere berarekin zeraman. Hala ere, orduko errepresioak kalean herri-erresistentzia sortzeko erreakzioa ekarri zuen. Erreakzio horren agerpen bat Bilboko eta Iruñeko Maiatzaren Leheneko ospakizunean ikusi zen, manifestatzaileek poliziaren egurrari molotov koktelak jaurtikiz erantzun ziotenean. Egun horietan, apaiz batzuk ere zigortu zituzten. Sonatuenak aipatuz, Periko Solabarria atxilotu egin zuten,

Periko Berrioategortuari urtebeteko espetxealdia ezarri zioten eta Imanol Oruemazagari sei hilabetekoa.

Egun horietan, halaber, «banda armatuari laguntza emateaz» akusaturik, Zamorako kartzelara sartu zituzten Kepa Arrate, Patxi Auzmendi eta Imanol Gisasola jesuitak, Jose Mari Madariaga apaiza eta Paskual Intxausti pasiotarra. Banda armatuko partaidetzat hartuta, kartzelatua izan zen, baita ere, Jon Etxabe. Orobat, garai horretan hasi zen euskal preso politikoak urrutiratzeko politika. Horrelaxe, PC, ETA eta PCMLko preso asko Segoviako kartzelan bildu zituzten.

Euskal Herrian errepresio politiko eta sozial hori gertatzen ari zenean eta Eliza Katolikoko apaiz eta laiko asko ere pairatzen ari ziren bitartean, hierarkiak diktadura frankistarekin konplizitatean jarraitzen zuen, txintik esan gabe. Horrek guztiak Gogor taldeko apaiz taldetxo batengan izan zuen eragina hain erabakigarria izan zen, taldekoek, Derioko Seminarioaren okupazioan hitzartu zituzten printzipio eta konpromisoekin koherente jokatuz, gose-greba egitea erabaki zuten, egoera salatzeko. Salbuespen-egoera minean, 1969ko maiatzaren 30ean, non-eta Bilboko Gotzaindegian. Ekintza horregatik, hurrengo kapituluan ikusiko denez, hamar eta hamabi urteko espetxealdiak ezarri zizkieten.

10. Gogor taldearen desagerpena

Gogor taldearen zati handi eta agian dinamizatzaileena atxilotzeak, kartzelatzeak edo erbesteratzeak, alde batetik, eta Vatikanoaren eta Euskal Eliza Katolikoaren hierarkiak EHLrekiko konpromisoak hartzeko erakutsi zuen behin betiko ezgaitasunak, bestetik, mugimendu haren amaiera ekarri zuten.

Bizkaiko Gobernu Zibilaren orduko ohar batek dioenez, «*El* Gogortasuna *va perdiendo fuerza por evolución de sus miembros, pasan a una situación de centro izquierda. La vicaría general les da cargos más o menos importantes. Seculari-*

zaciones, suspensiones, exiliados, detenidos en prisión, una defunción» (AHGCV, 1971. Barroso, 1995-368). Batzuek, gehienek, utzi egin zuten apaizgoa, beste batzuek apaiz izaten jarraitu bazuten ere. Nolanahi ere, nork bere erara, Herriarekin arduratuta eta bertan engaiatuta jarraitu zuen, hala nola AEKren, *Egin*en*, Kaleganaren, Herria 2000 Eliza*ren, UEUren eta bertsolaritza berriaren sorkuntza eta garapenean.

Orduko girora itzuliz, 1969ko maiatzean, Bilboko Gotzaindegian, bost apaizek egindako gose-grebaren ondorengo hiletan eta 1970-1975 urteetan, Euskal Langile Herriaren aurkako errepresioa iraunkorra zelarik, apaiz eta fraideen beste jokaera batzuk ere ikusi ziren, bakarka eginak gehienak. Horiek ez ziren izan Gogor taldekoak izandakoek bakarrik eginak. Edonola ere, betikoa ekarri zieten ekintzaileei, alegia, isunak, kartzela eta erbestea.

Hartara, urte horietan izan ziren ehunka atxilotuen artean, apaiz zein fraide ugari izan zen. Horien artean Karmelo Zamalloa, Paco Garcia-Salve (bi aldiz), Felipe Izagirre (hirugarrenez), Pablo Muñoz, Luis Mari Bereziartua, Patxi Bilbao, Imanol Oruemazaga, Juan Mari Zulaika (hirugarrenez), Zipriano Zamalloa, Anastasio Olabarria, Martin Hormaetxe, Jabier Sagastagoitia, Jose Antonio Zabala, Juan Antonio Gurrutxaga, Ernesto Arako, Paxi Regidor, Jose Antonio Kalzada, Jesus Sanchez Sierra, Periko Berrioategortua, Jose Miguel Gonzalez Batiz, Tasio Erkizia fraidea eta beste hainbat.

11. Eliza Katolikoaren pasibotasuna ala koherentzia?

Amaitzeko, galde egin liteke ea Eliza Katolikoaren hierarkiek, hala bertokoak nola Vatikanokoak, frankismoko urteetan ukan zuten jokaera hierarkikoaren pasibotasuna eta beste aldera begiratzeko joera zeri zor zitzaizkion. Konplizatate argiaren fruitu izan ote ziren, ala apezpiku bakoitzak apezpiku-

tza hartzean bereganatu behar zituen leialtasun printzipioekiko koherentziaz jokatu zuten jokatu zuten bezala.

Ez gara pertsonen barru-barruko gorabeheretan sartuko eta, beraz, ezta gotzain bakoitzarenetan ere. Beraz, euskal gatazka politiko eta armatuaren aurrean eta, ondorioz, bere kleroaren jokabidearen aurrean jardun zuten moduan jarduteko izan zituzten zioak ez ditugu inola ere epaituko. Alabaina, komeni da jakitea frankismoaren garaian Espainiako Estatuko gotzainak aldez aurretik Eliza Katolikoak, Vatikanoaren bitartez, eta Estatuak elkarrekin egindako Konkordatu Akordioan ezarritako prozeduraren bidez izendatzen zirela. Eta Eliza katolikoaren eta Espainiako Gobernu frankistaren artean sinaturiko Konkordatu haren arabera, gotzain bakoitzak leialtasuna zin egiten zion Estatuburuari, Estatuari berari eta unean uneko Gobernuari.

> «*CAPUT III De iuramento, periurio, adiuratione*
>
> *(...) In Hispania viget hoc iuramentum fidelitatis, quod in praesentiarum emittitur iuxta formulam in Concordatu italico anni 1929 a. 20 expressam: «Ante Dios y los santos Evangelios, juro y prometo, como conviene a un Obispo, respeto y fidelidad al Estado español. Juro y prometo respetar y hacer que mi pueblo respete al Jefe del Estado español y al Gobierno establecido según las leyes españolas. Juro y prometo, además, no tomar parte en ningún acuerdo ni asistir a ninguna reunión que pueda perjudicar al Estado español y al orden público y que haré observar a mi clero igual conducta. Preocupándome del bien e interés del Estado español, procuraré evitar todo mal que pudiera amenazarle»* (Zalba, MCMLIII).

Era berean, mezatan *Et fámulos* deituriko jarraiko otoitza egiten zen, Jainkoak Estatuburua eta Armada gaitz guztietatik libra zitzan.

«Guarda, Señor, de todo mal a tus siervos; a nuestro Santo Padre el Papa, N. y a nuestro Obispo N. Guarda a nuestro Jefe

de Estado, al pueblo que le ha sido encomendado y al ejército y (...) Amén» (Ik. in *BOOBI*, 1967.x, 711-712).

Frankismoko urte haietan gertaturikotik ondorioztatu beharko litzateke Espainiako Estatuko Eliza Katolikoaren hierarkia, bederen, salbuespenak salbuespen, koherentea izan zela Francorenganako leialtasun zinarekin eta otoitz horrekin.

ALBERTO GABIKA: «ZAMORAKO KARTZELA ESTREINATZEA EGOKITU ZITZAIDAN»

Mikel Elustondo

MILA BEDERATZI EHUN ETA HIRUROGEIA DA, Eliza-giroa guztiz tradizionala zen garaia. Urte hartan apaiztu nintzen, hogeita hiru urte nituela, eta Ajurian nengoen bertako eliztarren abade. Ibarrurin zegoen parrokia. Herriak berrehun bat biztanle zituen orduan –baserritarrak gehienak–, eta hainbat auzune eliza baten inguruan. Zenbait auzotar, ez asko, lantegietara lanean hasita zegoen garai hartan.

Ibarrurin Txomin Artetxe zen nire parrokoa, abertzale zintzoa eta gizon eskuzabala. Lagun handi egin ginen eta ezin hobeto konpondu ginen bederatzi urtez, 1969an luzarorako kartzelara eraman ninduten arte. Gero, ni barruan nengoela, bera ere kartzelara eraman zuten. Gaur egun ere oso lagun jarraitzen dugu. Oso zen jendea ona Ajurian, benetan ona, gero! Bihotzean daramatzat guztiak, ni bizi izan nintzen Etxebarrieta baserriko familia berritik hasita...

Esan dezadan, idealista nintzelako apaiztu nintzela ni. Apaiz egitea herriarekiko konpromisoa betetzeko bidea zitzaidan, hau da, elkarrenganako maitasuna kristautasunaren gunetzat harturik. Baina abade egin eta konturatu nintzen Elizak ez ziola erantzuten nik gogoan neukan bide horri. Elkarri laguntzea, justizia eta gainerakoak nituen nik buruan eta 1960tik 1964ra neure pentsaera gauzatzeko denbora izan

nuen. Sakon konturatu nintzen frankismoaren kultur eta erlijio adarra zen Eliza bateko partaide kualifikatu nintzela. Eliza horrexek, oro har bederen, lagundu zion frankismoari Herria deskontzientziatzen, pribilegio batzuen truke. Nik, beste batzuen antzera, poliki-poliki eboluzionatuz, neure apaiz-egoera kualifikatua herria kontzientziatzeko, orduko borrokalari politiko eta sozialen alde jokatzeko eta langile eta ekintzaile errepresaliatuen bideari, neure neurrian, jarraitzeko erabiltzea erabaki nuen, betiere apaiz talde batekin eta gazte idealistekin batera.

Niretzako ondorioak ekarriko zituen sermoi bat egin nuen, 1964ko azaroan. Esan dut neure pentsaera gauzatzeko denbora izan nuela urte horietan eta, beraz, sermoia neure eboluzioari lotuta dago, Herriaren eboluzioari segika zihoanari.

Urte hartan, 1964an, zenbait gorabehera gertatu ziren Areatzako eskolan, Muxikan, Ajuriatik bost kilometrora. Baten batzuek eskolara sartu eta Francoren erretratua kendu zuten, bandera espainola ere kendu, ikurrina ipini, frankisten kontrako berba txarrak idatzi hormetan... Nik ezagutzen nuen apur bat Areatzako giroa, gazte talde batekin lanean joaten nintzen-eta bertara. Herri Gaztediren hasierako taldea zen.

Herri Gaztedi euskal herriko baserrietan eta herri euskaldunetan zabaldu genuen hezkuntza-mugimendu bat izan zen (Lopez, 1996-217). Talde-ekintza eta gizarte-ekintza zen hezkuntzaren oinarria. Ekintza bat egin ondoren, «berrikusi» egiten zen taldean; kide guztiek ematen zuten iritzia eta elkar aberasten zuten, eta erabilitako gaiak argitzeko liburuak eta aldizkariak ere aipatzen ziren, bakoitzak irakurtzeko. Ondoren beste ekintza bat planifikatzen zen, aurrekoan ikusitako balioak eta izandako hutsegiteak kontuan izanda, eta bakoitzak bere konpromisoa hartzen zuen. Hurrengo batzarrean, egindako ekintza berrikusten zen metodologia berarekin. Apaizak, garai horretan, eurak ziren hezitzaileak, egia

Alberto Gabikagojeaskoa garaiko argazkian

zeukatenak, eta hezkuntza apaizaren egia transmititzea zen... Herri Gaztedik, bada, irauli egin zuen hezkuntza mota hori. Eta gazteengan adina, apaizongan izan zuen eragina. Europatik zetorren hezkuntza molde berria Herri Gaztedik Euskal Herrira moldatu zuen, euskararen erabileratik hasita. Herri Gaztedik euskara zuen oinarrian. JOC taldeen inguruan zebiltzan batzuek, erdi broman eta erdi serio, zera esaten zieten: euskerizare pauperibus missit me bihurtu duzue zuek ebanjelioaren agindua (Ugarteburu, 2010). Orduan oso gaitza zen hori. Euskara ez zen idazteko hizkuntza, ez 1960ko hamarkadaren hasiera hartan. Idazten zena, erdaraz idazten zen, nahiz eta, egun, hori harrigarri samar gertatzen zaigun. Baina Herri Gaztedin gazteek hartzen zituzten ohar apurrak euskaraz idazten zituzten. Dena zen euskaraz. Erabiltzen genuen metodologia horrek, behetik gorakoak, zeharo aldatu gintuen goitik beherako hezkuntzan haziok, eta ez gutxien apaizak. Herriarekin eta gizartearekin konprometituriko jendea atera zuen Herri Gaztedik Euskal Herriko zati dezente batean.

Areatzako eskolako zera hura gertatu eta nik neraman gazte talde hartako dozena erdi mutil eroan zituen Guardia Zibilak. Eroan zituenen artean bat ez zen mutikoa, gizon egina

baino: Urretxindorra bertsolariaren semea, Balendin Enbeita bertsolaria. Mutikoak jo zituzten, torturatu... baita Balendin bera ere. Hura gertatu zenean, nik sermoia egin nuen; idatzi eta irakurri. Herri Gaztedin lantzen genuen sistemaren arabera egin nuen: gertakarien berri eman, interpretatu eta juzkatu. Gazteek eginak aipatu nituen, bai, baina baita Guardia Zibilaren jokabidea ere, neure iritzia ere emanez. Hona sermoiaren ataltxo bat...

Gernikako Guardia Zibila:

Euren eskubideaz baliatuta, itaunketa egiteko deitu deutsee batzueri, euren artean 16 eta 17 urteko sei gazteri eta gizon heldu bateri. Itaunketan gazteetariko bi torturatu egin ditue eta gizon helduari aurpegiko bat emon deutsoe. Ez dabe egiaztatu errudun direla.

Ekintza hori ez da gizakieri jagokena, gutxiago agintari bateri; izengabekoa da agintari katoliko batengan. Ekintza horrek infragizakitzat hartzen ditu gure gizasemeak.

Gizakia (gizaki oro) kreazioko errege eta Jaungoikoaren seme edo alaba dala uste dogun guztiok beharturik gagoz holako injustizia baten kontra gogor protestatzera.

Zoritxarrez, ez da ezagutzen dogun kasu bakarra. Euskal Herriko komisarietan sarri torturatzen da azken urteotan. Bost edo sei poliziren artean hartu eta torturatu egiten dituzte gure gazteak eta helduak. Torturatzen dabiltzan bitartean, torturatuen sendiak, herria, gurasoak eta maiteen dituztenak iraintzen ditue berbarik itsusienekin.

Hori ez da zilegi, eskubide ororen kontra dago hori; giza eskubideen kontrakoa da.

Holako injustiziaren aurrean protestatzen ez dabenak ez dauko giza sentimenturik, eta holako jokaera toleratzen daben kristauak ez dau ulertu Kristok mundu honetan euki eban eginkizuna.

2º. Eskola dagon inguruko agintariak.

Ezelako motiborik barik uste dabe jazotakoa abade batengandik eta bere inguruan egiten diren batzarretatik sortu dela

(susmorik egon ez dadin, abade hori neu naz. Eta batzarrak Areatzako gazteekin neuk egiten ditudanak dira).

Gazteori itaundu eta euretako batzuk torturatu be egin eta gero, ez dabe errurik aurkitu abade horregaz (nigaz) batzen direnengan.

Halan be, herri honetako agintariak (batzuk) presioa egiten dabiz batzarrok amaitu daitezan.

Zer esan horreri buruz?

Espainiako Barne Ministro zenari, Camilo Alonso Vegari –*Camulo* esaten zioten Espainia aldean, guardia zibilen buru izandakoa zen–, ez zitzaion askorik gustatu. Ez askorik eta ez gutxirik, batere ez! Sei hilabeteko kondena eta hamar bat mila pezetako isuna jaso nituen Estatutik. Elizaren aldetik, berriz, zaparrada. Dena dela, Elizaren barruan nire fabore berba egin zutenak ere egon ziren, euren artean eraginkorrenetakoa nire lagun Juan Angel Belda Dardiña, gero gotzain izatera helduko zena. Haiek indar handia egin zuten, eta beharbada errazago libratu nintzen.

Inguruko apaizek, berriz, elkartasun handia erakutsi zidaten prozesatu nindutenean. Euren artean aparteko laguntza eman zidan bat Pedro Berrioategortua izan zen, Zornotzako apaiz laguntzailea orduan. Nire lagun honek, egun bere emazte den Txaro Aranbarrirekin eta euren koadrila osoarekin batera, neuk baino ardura handiagoa izan zuen nire arazoagatik, eta une orotan izan nuen ondoan behar zen guztirako.

Esaten dute ni izan nintzela apaizetan errebelatzen lehenengoa, baina ni baino lehenago izan zen Ulazia, azpeitiarra edo azkoitiarra zen ez dakit. Ni baino lehenago epaitu zuten, Donostian (Esnaola, 1994; *Euzko Deia*, 1961).

Estatuaren aldetik etorri zen zigorrari dagokionez, sei hilabeteko kartzela zigorra bete behar nuen. Isuna, berriz, ez nuen ordaintzeko dirurik.

Areatzako eskolakoak 1964an gertatu ziren, eta urte hartan bertan irakurri nuen sermoia, azaroaren batean. Epaitu, berriz, 1965eko maiatzean epaitu ninduten, Madrilen, Tribu-

nal de *Orden Público* izeneko auzitegi berezi famatuan. Nire epaiketara handik eta hemendik apaiz asko joan zen, 300 inguru, sotana handiekin Madrilgo kaleetan zehar hango Justizia Jauregiraino. Ez zieten hara sartzen utzi eta hainbeste izan ziren, non epaiketa suspenditu egin zuten eta hurrengo larunbat arratsaldean –larunbat arratsaldez egindako lehen epaiketa zela zioten abokatuek–, ipini zuten, apaizik joan ez zedin, igandeko mezengatik. Kartzelara eroan, 1968an eroan ninduten. Abokatuak Auzitegi Gorenera iritsi nahi zuen, eta bateko eta besteko helegite eta tramiteak tarteko, 68ra ailegatu ginen. Urte hartan, barrura! Ez da ahazten erraza zelan atxilotu ninduten Gernikan, kultur etxean nengoela. Orduan ere gazte talderen batekin egongo nintzen. Etorri ziren polizia sekretuak eta esan zidaten komentura joan behar nuela eurekin. Nik, kartzelara bazen, baietz, joango nintzela eurekin, baina komentura bazen, arrastaka eroan beharko nindutela. Eta, ni euren aurrean nindukatela, telefonora joan ziren. Ez dakit benetan gotzainarekin berba egin zuten ala ez, baina esaten egon ziren telefonoan beste aldekoari nik kartzelara nahi nuela, ez komentura. Hariaren beste aldetik, berriz, komentura eroateko esan ei zieten... Jakina, Gernikako kultur etxean ginen, dena jendez beteta, baina polizia haiek arrastaka atera ninduten, eta nora ez nekiela eroan ninduten. Horrela heldu ginen Dueñasera (Palentzia), hango monje zistertarren komentura.

Kartzelara ala komentura joatea ez zen debaldeko kontu hutsala. Herriaren alde ari zen jendea barrura eroaten zuten, edozergatik. Orduko gizarte-ekintzaileak, era guztietakoak, barruan zeuzkaten. Gure lekua ere haien ondoan zegoen. «Gure lekua kartzela da, ez komentua!», esango genuen guk geroago.

Dueñasko komentuan egundoko iskanbila sortu zen. Ez ni nintzelako presoa, bisitan zetorren jende mordoagatik baino. Sasoi hartan presoak bisitatzera kartzelara joaterik ez zegoen, baina Dueñasko komentu hartara bai, eta jendea eurrez

etortzen zitzaidan bisitan. Baina badiotsut, ez niregatik, ezpada ez zegoelako beste inora presoa bisitatzera joaterik.

Komentuan, fraideek etxaldean libre ibiltzen uzten zidaten, bertan preso banintzen ere. Ikaragarri zabala zen etxalde hura; Pisuerga eta Carrion ibaiek bat egiten zuten euren lursailean. Milaka fruta arbola zituzten! Bertan, berriz, behe mailako fraideen lagun egin nintzen: atezaina, ostalaria eta besteren batzuk lagunak nituen. Abata, ordea, *Fuerza Nueva* aldizkaria –eskuin muturreko agerkaria– hartzen zuenetakoa zen. Zer gertatu zen? Jendea hainbeste etortzen zenez, eta iskanbila ere handia sortzen zenez, gorroto itzela ere sentitu zutela batzuek eta ni kartzelara eroateko eskatu zutela. Etorri ziren poliziak –ni kartzelara eroateko–, eta nik, gotzainaren baimen sinatua neure begiz ikusten ez banuen ez nintzela kartzelara joango. Gotzaina historiaren aurrean bustitzea lortu nahi nuen. Bitartean, ezkutatu egin nintzen komentuan. Fraide behe mailako haiek –oso nire alde–, poliziari esanez: «Aita Alberto eroan? Eztaaa! Nire larruaren gainetik! Berak gura ez badu, ez duzue eroango». Komentuko fraideek poliziari! Zelako nahastea! Poliziak, orduan, notarioa ekarri zuen gotzainaren baimen sinatua zekarrela –Pablo Gurpide zen gotzaina, *Otsagabiako Txikito*–, eta Zamorara eroan ninduten, Konkordatu Kartzelara. Orduantxe inauguratu zen, nirekin. Handik egun bira edo, bi fraide ekarri zituzten, Felipe Izagirre eta Juan Mari Zulaika, eta hirurok egon ginen. Gero, apaiz eta fraide koadrila etorri zen, isunak pagatu nahi ez eta. Nirekin, antza, *debekualdia* ireki zen.

Zamoran nengoela, done Jakue urtea gertatu zen, eta erdira jaitsi zidaten zigorra. Nik hilabete eta erdi egin nuen Dueñasko komentuan, eta beste hilabete eta erdi Zamoran. Besterik ez nintzen ni egon han.

Lehenengo kondena beteta, Zamoratik irten 1968ko irailaren 8an eta Derioko itxialdia etorri zen berehala, 1968ko azaroaren 4an. Hura bai, oso gauza inportantea izan zen. Hirurogeita hamarren bat abade sartu ginen hango seminarioan.

Orduantxe sortu zen Gogor taldea, Derion bertan. Itxialdia 68ko azaroan izan zen eta «*Operación cuatro, cuatro, mil*» («Lau, lau, mila operazioa») zuen izena; alegia, azaroaren lauan, arratsaldeko lauretan, mila pezeta hartuta gastuetarako. Nire kasuan, dena segidan etorri zen, batetik irten eta bestera sartu, esan gura dut. Guk –hainbat apaiz, Xabier Amuriza, Julen Kaltzada, Josu Naberan eta beste asko–, zer edo zer egin behar zela ikusten genuen. Elizarentzat gure Herrian ez zegoen ezelako problemarik... Frankista zen Eliza hura. Haien iritziz, Euskal Herririk ez zen, euskararik ere ez... Derioko itxialdiak Eliza herriari begira ipini nahi zuen. Eliza pobrea, herriaren aldekoa, justiziaren alde egingo zuena, Eliza profetikoa. Horixe nahi genuen. Dokumentu bat ere idatzi genuen, Erromara eroan zena. Derion entzerratu ginelako, berriz, Elizak *a divinis* suspenditu gintuen, hau da, meza emateko baimenik barik utzi gintuzten. Guk zer egin genuen orduan, zer erabaki genuen? Domeketan herrietara joatea. Meza esan ezin genuenez, bestek esaten zuten mezatara joaten ginen, geure herrietan. Ni, Ajuriara. Bertako jendeak denetarik esaten zuen. Askok, «Guretzako larregi da hemen pasatzen dena!». Akordatzen naiz sermoia egin nuen egunean, herriko gizon batek –hirurogei bat urtetsukoa–, esan zidala: «Zuek ez dozuez ezagutzen honeek! Apurtu egingo zaitue! Txiki-txiki!». Jakina, «honeek», frankistak esan gura zuen. Erreakzioak horiek ziren, beldur ikaragarria zegoen bazterretan! Orduan esan egin behar ziren nire sermoiko gauzen antzekoak!, nahiz eta orain ikusita, ur bedeinkatua izan!

Azaroan itxialdia Derion, eta hurrengo urteko maiatzean, 1969an, beste itxialdi bat Bilboko Gotzaindegian. Amurizak kantatu zuen:

Maiatzeko egun batez
hogeita hamar hain suertez
gose greba bat hasi genduan
geure borondatez
goitik defentsarik batez
guztia zan geure kaltez

obispo ta apaiz kolko handiak
lasai bizi bitez.

Bilboko Gotzaindegian gose-greban sartu ginen, giroa ere halakoa zelako. Orduantxe izan ziren torturarik gogorrenak. [ETAren] Santanderreko erorialdiaren ondorengoak. Mario Onaindia, Jon Etxabe... era basatian torturatu zituzten. Grebak eta langile-borrokak ugari ziren eta, jakina, egurra ere bai. Bestalde, konturatzen ginen Erregimena desegiten ari zela, Eliza ere haien atzaparretatik eskapatzen ari zen. Nik esango nuke, apal, horretan guk geure ekarpentxoa egin genuela...

Gotzaindegiko itxialdiari dagokionez, poliziak etorri arte iraun genuen bertan, lau bat egunez edo. Gose-greban paratu eta hurrengo egunean Jose Maria Cirarda etorri zitzaigun, Bilboko elizbarrutiko gotzain ardura zuena. Sartu eta esan zigun: «Eta zertan ez zarete Carlton hotelera joan gose-greba egiten? Elizaren adar banandua izango zarete!». Guk erantzun genion eurek euren egitekoa ez zutelako betetzen geundela han gose-greban; herritarrak iritzi emateko eskubide barik zeudela, ezertarako eskubiderik gabe, jendea komisarietan jo eta apurtu egiten zuten bitartean Elizak ez zuela ezer ere egiten... horregatik paratu ginela han, Gotzaindegian, gose-greban. Berak –Cirardak, esan gura dut–, egin behar zuena egiten ez zuelako geu ari ginela egiten. Gogorra eduki genuen enfrentamendua! Edonola ere, gure enfrentamendua batez ere diktaduraren kontrakoa zen, eta Elizaren kontrakoa, diktaduraren konplize indartsua zen aldetik. Polizia sartu zen arte egon ginen han.

Guk bagenekien Poliziak, aginte zibilak, ez zuela han sartzeko eskubiderik, gotzainaren baimena behar zuela. Gotzainak, orduan, Poliziari sartzeko baimena eman beharrean, zera esan zuen: «Zuek ezin zintezkete hor sartu, baina arazoa larria baldin bada, larria baino larriagoa, bada, sartu egin beharko zarete». Besteek, poliziek, zer esan zuten, larria baino larriagoa zela, jakina baietz, eta sartu ziren eta atera gintuzten. Bilboko polizia etxera eroan gintuzten, ez ziguten inori

buruz galdetu, ez jo ez beste. Egun bi edo hiru egin han eta Basauriko kartzelara eroan gintuzten. Handik Burgosera. Gerra kontseilua egin ziguten. Hango jeneralak-eta, dominak paparrean, ezpata eta kapela, zer zen hura! Hamar eta hamabi urteko zigorrak jaso eta kartzelara zuzenean. Naberanek eta biok hamabi urte eta egun bateko kondena jaso genuen. Nik, berriro jausi nintzelako *okerrean* eta Naberanek, berriz, Larrabetzun Txabi Etxebarrietaren aldeko mezen inguruko iskanbiletan, isunak jasota zegoelako. Nikola Telleriari, Xabier Amurizari eta Julen Kaltzadari, hamarna urte bota zizkieten. Jendea harrituta geratu zen. «Zelan liteke zigor hori gose-greba egiteagatik!». Baina horixe zen garaiko giroa, gogorra. Zentzabidea eman nahi zuten, gure buruan abade mugimendu osoa zigortu, urak gora baitzetozen Diktaduraren kontra, eta apaizak jaten ematen zigun eskuari horzka ari ginen. Gu bostok kartzelara eroan aurretik eta ostean, aldrak etorri ziren, abade gehiago kartzelara, isunak paratu eta pagatu barik. Zamoratik berrogeita hamahiru apaiz eta erlijioso pasatu ginen. Baina apaiz ez zen jende askoz gehiago zegoen barruan, era guztietako ekintzaileak. Gainera, abade ere baginen gu, erantzuteko ere nor ginen, edadea ere polita genuen –ez ginen ume, hogeita hamabi bat urte, nik; zentzua ere bagenuen, eta osasun ona–, zetorkigunari kontra egiteko adorea geneukan.

Kartzelan, hainbat gose-greba egin genituen, gehienak Euskal Herriko egoera konkretuekin loturik, baita mutina ere. Horrek zigor-gelak zekartzan, erregimen gogorra. Mutinaren ondoren lau hilabete pasatu behar izan genituen zigor-gelan. Zigor guztiak batuz gero, urte oso bat inguru egingo genuen bakarturik eta zeharo inkomunikaturik. Asko ziren gose-greba eta beste egiteko arrazoiak. Guk, esaterako, preso politikoekin egon nahi genuen kartzelan, ez Konkordatu Kartzelan. Elizarekiko harreman hori apurtu nahi genuen. Akordatzen naiz Jose Maria Setien bera ere etorri zela gurekin berba egiten. Eurek ez zuten nahi gu bestelako kartzelara joatea: ez zuten horretarako biderik ikusten, ez ziren ausartzen edo ez zuten nahi.

Orduan, mutina egitea pentsatu genuen. Jon Etxabe, Paco Garcia Salve eta Gotzaindegiko gose-grebako bostok. Tira, bostok ere ez, Nikola Telleria gu baino hogei bat urte zaharrago zen, gaixorik zegoen, eta gose-greba egin ez zezan konbentzitu behar izan genuen, asko kostata. Amurizak kantatu zuen:

Horra amaitu baino lehen
bost gizonok nortzuk ziren
bat da Gabika hurren Kaltzada
Naberan ondoren
Amuriza da laugarren
nor falta ete da hemen
guztion buru Nikola jarri
behar nuen goren.

Sopelako parrokoa zen Nikola. Gu baino hogei bat urte zaharragoa. Zamoran makal zegoen hura. Ospitalera eroan zuten, Madrilera, halako batean, eta ez genuen gehiago ikusi. Sei urte baino gehiago egin zituen barruan.

Mutinean sakrilegioa egin omen genuen, gurutzeari su eman omen genion eta. Gurutzea salbatuta, ahal izan genuen guztia apurtu eta erre genuen. Dena genuen ongi prestaturik, bakoitzak bere lana bete behar zuen. Heldu zen ordua eta hasi ginen mutinean jo eta su. Funtzionarioak etorri eta «zoratu egin zarete!» esaten ziguten. Guk, «hor bazterrean geratzen bazarete, ez gara zuen kontra hasiko. Beraz, egon hortxe, albo baten!». Bata, jantokiko kristala txikitzen; bestea, telebista apurtzen... Nik aulki batekin ateak apurtzeko lana nuen. Gutako batek han jardun zuen, garai bateko berogailu batekin telebistari joka, apurtu ezinda. «Hartu eta botaegik leihotik behera!», esan nion, eta halaxe apurtu zuen... Beste batek koltxoiari su emateko lana zeukan, edo komunak apurtzekoa... Bitartean, Italiako telebista kamera, kanpotik, gure suen eta koltxoi erreen keak grabatzen eta kartzelako irudiak hartzen, gau hartan bertan handik emateko.

Tunela ere egin genuen, hamazazpi metro inguruko tunela, bestek kontatzen duen moduan.

Kanpoan, preso pribilegiatuak ginela, luxuzko hotelean geundela idatzi eta zabaldu zuten batzuek, eskuindarrek. Beste batzuek, bereziki gogor tratatu gintuztela apaiz ginelako. Denetarik egongo zen, pentsatzen dut nik; aspektu batzuetan gainerako presoak baino gogorrago hartuko gintuztela, eta beste batzuetan, berriz, gozoago. Guri min ematen ziguna Herriarengandik banatzea zen. Hori itzela zen. Familia sartzen ahal zen gu ikusten, baina lehen graduko familia baino ez; lehengusuak, esaterako, ezin ziren bisitan etorri. Eta lagunak, ezta pentsatu ere. Gu behin ere ez ginen bakarrik egon, pentsatu ere ez hori. Barruan, lagun itzelak genituen, denok denontzat ginen. Gu bostok zer esanik ez, baina gainerakoak ere bai. Eta Herria gure ondoan egon zen beti. Babesa sentitzen genuen, duda barik, bai Herriarena eta bai lagunena. Hala ere, kartzela gogorra da, gero!

Irten nintzenean, ilusio ikaragarria nuen itsasoa ikusteko. Zazpi urte Zamoran egin ondoren, itzela gogoa! Zamoratik irten eta biharamunean bidaia bat egin beharra nuen. Tartean, Lagako hondartzatik igaro behar ginen. Bada, han, autotik jaitsi, itsasoari begira paratu eta... ezin neureganatu handitasun hura! Atzera egin behar izan nuen! Ezin segitu hain espazio zabala ikusten, kartzelako ametsetan hainbeste bider ikusitakoa! Ametsetan ikusitakoa benetan ikusteko sasoia ailegatu zenean, ezin neureganatu! Ezin dut esplikatu zer pasatu zitzaidan!

Beste baten, berriz, arbolak laztantzen topatu nuen neure burua... Horrek esan gura du zertzuk pasatu genituen kartzelan: gorriak! Baina kartzela neguko dutxa hotza bezalakoa dela esango nuke, bertan jota gelditzen ez bazara, adore itzela ematen dizu bizitzan edozeri aurre egiteko. Handik irtendako askok erakutsi dute hori.

Zamoratik irten eta utzi egin nuen apaizgoa. Erabat urrundu nintzen Elizatik, baina Herriarekiko konpromisoa betetzen jarraitu dut; beharbada, lehen baino hobeto, gainera. Irten eta lasterrera, maiteen dudan Begoña Solaegirekin ezkondu nin-

tzen. Lan bila hasi eta hilabete batzuetan oporretan egon ondoren, AEKn sartzeko aukera izan nuen. Oso lan emankorra izan zen. Lekeition eta Gernikan hasi nintzen lanean, talde lanean beti, eta bertan hasi genituen barnetegiak ere: Kortezubin, Busturian... Itzultzaile ere jardun dut lanean, Kalegana enpresan, Zamorako lagunekin-eta. Herri-mugimenduetan ere banabil, neure neurrian, eztabaida, abertzaleak elkartzea eta gatazkaren konponbidea, justizian eta eskubideetan oinarrituriko konponbidea, bultzatzen duten taldeekin batera.

Errepresio itzela zen orduan, eta gaur ere ez da makala. Torturak, esate baterako, hor daude. Ez dakit noiz dagoen indartsuago tortura, orduan ala gaur. Duda egiten dut nik. Egia da herria desegiteko amorru hori handiagoa zela orduan. Ezin zitekeen Herri izaera bera ere planteatu. Gaur egun, planteatu bai, plantea liteke, zelanbait, neurri bateraino. Baina egungo torturak, makroepaiketak eta zigorrak izugarriak dira.

Ez naiz harrezkero Zamorara itzuli, baina itzuliko nintzateke, ez dit itsasoak eragin zidan atzerakada hura eragingo. Neguko dutxa hotz hark adoretu eta lasaitu egin nau.

Apaizak Madrilgo TOP aurrean Alberto Gabikagojeaskoaren epaiketa dela eta (1954).

NOLAKO ERAIKINA, HALAKO BIZI BALDINTZAK

Martin Orbe

1. Eraikina

Urrunetik dira ezagunak presondegi izateko egindako eraikinak, kartzelak. Zamorakoa hiritik Almarazera doan errepidearen 2. kilometroan dago; ez du hiritik bertara heltzeko komunikabiderik, partikularrak izan ezik.

Diktadura frankistak Arlotekeriaren Legea (*Ley de Vagos y Maleantes*) promulgatu zuenean, Zamorako kartzela aukeratu zuen lege horren arabera zigortutako alderrai eta gaizkileek ezarritako zigorrak bete zitzaten.

Konkordatu Kartzela alfer eta gaizkileentzat aukeratutako presondegiaren hegal bat baino ez zen; Zamora probintziako preso prebentiboak kartzelatzeko kartzela probintziala, hain zuzen; elizgizonak kartzelatzeko Konkordatu Kartzela bilakatu zenean ere, kartzelako funtzionarioek horrela deitzen zioten, «*la provincial*».

Eraikin errektangeluarra; hiru solairu zituen. Behekoan, dutxak, oinak garbitzeko aska korritua, komun bat, kanpotik jasotako jakiak gordetzeko erabiltzen zuten gelatxo bat eta beti giltzapean zegoen arropa-garbitegia zeuden; behealde horren maila berean, patioa; erdikoan, jantokia, komuna eta gela bi, bata udarako eta bestea, berogailuak zituena, negurako (ge-

roago, 1975. urtean, gela hauetariko batean lau gela egin zituzten, egunez giltzaz hertsiak eta lo egiteko baino erabiltzen ez zirenak); erdiko solairuaren alboko ia luzera guztian patiora ematen zuen galeria irekia zegoen; goiko solairuan, azkenik, lotegia, komunak eta atean *enfermería* errotulua zeukan arren hutsik zegoen gela, inkomunikazio-zigorrak betearazteko erabiltzen zutena.

Bai dutxak eta bai komunak irekiak ziren eta erdiko solairukoak baino ez zuen komun-katilua. Dutxa larunbat goizetan baino ezin hartu izaten zuten, gerra ostean herri txikietako eskola nazionaletan egon ohi ziren estufa haien moduko baten bidez ura berotuta. Bizarra kentzeko tresnak funtzionarioek gordetzen zituzten eta astean bi aldiz eskatu ahal –eta behar!– izaten ziren. Hilabeterik behin edo etortzen zen ile-mozlea, amen baten denei ilea mozteko.

Patioari dagokionez, 20 metro zen luzera eta 10 zabalera; alde batetik, kartzela probintzialaren eraikinaren horma zuen, eta beste hiruretatik, bost metro inguruko altuerako hormak, bi presondegiko itxitura-hormak eta bestea presondegi guztiaren inguruko esparruaren itxitura-horma; ez arbolarik, ez belarrik, ez landare izpirik; zorua harri-kirri trinkotuzkoa. Ez zuen, beraz, ezelango kirolik egiteko baldintzarik. *Beso-pilota* izenaz bataiatu zuten pilota jokoaren modalitatea asmatu behar izan zuten; airezko pilota handi samarra, besoaz, hormaren kontra jaurti eta handik irtetean airera nahiz botera hartu eta berriz hormaren kontra. Zerbait egin behar eta, bai buruz buru eta bai binaka jarduten zuten.

Han egiten zituen Kiko Botey katalanak, eskuzapi batean eserita, yoga ariketak. Kontzentrazio handia eta ariketa asko behar zirela esaten zuen, gorputz malgutasuna erdietsiz gero yoga ariketak egin ahal izateko. Kontua da Paskual Intxausti pasiotarrak, bere betaurreko lodiekin begira-begira egon eta funtsezko azalpen bat edo beste entzun eta beste barik, Kikoren harridurarako, hark adina bihurrikatze egiten zituela, yogaren zailtasunaren ustea kolokan jartzeraino.

Kartzelako beheko solairuan dutxak eta oinak garbitzeko aska zegoen gelaren eta patioaren artean, karraju bat zegoen bi aldeetan hormak zituena; patiora ematen zuen horma ez zen horma itsua, leiho gisako irekidurak zituen. Hantxe jokatzen zituen Nikola Telleriak partida gogorrak, Josu Naberanen kontra, gehienbat. Trinketea zen kartzelako argotean.

Patioko hormetako bati itsatsita, kartzela nagusiko sukaldeko tximinia zegoen, goizetik gauera kea eta kedarra zeriola, bai patioa eta bai kartzela probintziala bera, beheko eta erdiko solairuak batez ere, kedarrez belztuta uzten zituena. Kedarraren mantxak baino okerragoak ziren bere osagaiak, hots, anhidrido karbonikoa (CO2), karbono monoxidoa (CO) eta anhidrido sulfurosoa (SO2) eta kedarra (C). Zein patioan zein eguna igarotzeko geletan, eta neurri txikiagoan izan arren logelan ere bai, keok irenstea beste erremediorik ez zegoen.

Klimatologia ere ez zen egokiena kartzelako baldintzak arintzeko; azarotik apirilaren azkenetaraino ez da eguzkirik ikusten Zamoran. Hotza handia izan ohi da hango neguetan, bai egunez eta bai gauez jasan beharrekoa; izan ere, Zamorako gauetan, maiz, zero azpitik -10º graduraino jaisten zen tenperatura eta, kontuan izanik patiotik logelarako tartean ez zegoela eskailera eta burdin barra lodizko atea baino, ez zen harritzekoa zero azpitik -5º gradutako tenperatura izatea logelan, neguko gau askotan.

Hotzaren deserosotasuna gutxi balitz bezala, bazen petate ganorabako eta labur haietan eta pisua besterik ez zuten manta latz eta zurrun haien azpian lo egiteko beste arazo bat; izan ere, bizpahiru bonbilla pizturik uzten zituzten gau osoan. Enrique –Enriquito apaiz presoentzat– izeneko zerbitzu-buruaren erabakia izan zen, denak apaizak izan arren, nolako sexu-joerak izan zitzaketen jakiterik ez zegoela argudiatuz.

Eta zer esan elikaduraz? Garai haietan 21 pezetatakoa zen preso bakoitzaren eguneroko jatorduetarako aurrekontua. Erregaien kostua eta bitartekarien irabaziak kenduta, 13-14 pezeta gelditzen ziren janarietarako. Hura, eskasa izateaz

gain, gaizki prestatua, zikina eta hotz zerbitzatua izaten zen. Eta nolakoa sukaldaritza, halako tresneria, zer kolore zeukaten igarri ezinezko lapiko eta ontzietan ate birakari batetik ateratzen zuten janaria, mailatunez beteriko aluminiozko platereetan, koilara hutsez jan behar izaten zena. Aiztoak eta sardexkak –tresna arriskutsuak, omen– galarazita zeuden. Zamorako Konkordatu Kartzela eta hango erregimena azaltzeko Xabier Amurizak egin zituen bertsoetan, argi asko jasotzen du kontu hau: «hemengo potajeak probatu ezkero / bizkarrak gizentzerik ez dugu espero».

Osasun arretari dagokionez, ondoezik izanez gero txandako funtzionarioari, goizeko bederatziak orduko, medikuarengana joateko izena ematea beste aterabiderik ez zegoen. Halabeharrez, kide bi baino ez ziren izan medikuaren laguntzaren beharrean, eta biei eskainitako atentzioa kartzelako beste zerbitzuen parekoa izan zen.

Patxi Bilbaok maiz izaten zituen lunbago-ajeak. Medikuarekin egon eta itzuli zenetariko batean, eskuan zekarren pilula mahai gainera jaurti, eta jenio txarrez, *actio in distans non repugnat,* izatez baiezkoa den latinezko esaldia ezezko forman oihukatu zuen. Zer dugu, bada, gaurkoa, Patxi, galdetzean, zera erantzun zuen: «Berarengana iritsi naizenerako, eskuan zeukan pilula eman eta bidali nau, beste ezer galdetu eta esan gabe». Ezin asko gehiagorik itxaron bere itxurari erreparatuta, Xabier Amurizak *katamierlea* gaitzizena jarri zion medikuarengandik.

Larriagoa izan zen Nikola Telleriaren kasua. Guztietatik adinduena zen eta maiz izaten zituen urdaileko minak, bihotzerreak eta beste gaitz batzuk. Lau bat urte Zamorako espetxean egin eta gero, Carabanchelgo kartzelako erizaindegira eraman zuten. Ordurako berandu zen. Minbiziak jota zegoen eta kartzelatik atera eta hilabete gutxira hil zen, lau urte luze barruan egin eta gero.

Konkordatu Kartzelan ez zegoen *bizitza pribaturako* ezelako posibilitaterik. Ez zeukan gela indibidualik, ez bakarrik

egoteko ezelango gunerik. Eguna igarotzeko gela bakar bat zegoen guztientzat eta guztirako, nahiz irakurri eta ikasteko, nahiz egoneko jokoetarako; sala korrituan zeuden logelako oheak; aterik gabe komunak eta dutxak...

Eraikinaren hoztasun eta gabezien ondoan, kartzelako araudia jarri behar. Ehun eta berrogei bat artikulu-edo zituen *Cartilla del recluso* ematen zioten presoari, baina zigorren baten berri ematean, berrehun edo hirurehun eta ez dakit zenbatgarren artikuluaren araberako zigorra zela jartzen zuen paperak. Urtez urte erantsitako arauak omen ziren, inongo liburutan bildu gabeak horratio.

Eremu mugatu hartan itogarria gertatzen zen kartzeleroaren presentzia. Konkordatu Kartzela hasi berritan, bat bakarrik egon ohi zen kartzela probintzialeko zaintza lanetan; Burgosko prozesuaren ondoren bi eta, azkenean, hiru. Kartzela honen azken urteetan sei apaiz baino ez zeudela kontuan izanik, maiz gertatzen zen zaintza lanetan ari zirenak eta zerbaitetara etorritako joan-etorriko kartzeleroak kontuan hartuta, preso baino kartzelero gehiago izatea.

Egiaren faboretan esan behar da bazirela, kartzeleroen artean, hiruzpalau gizon onak zirenak, gizaseme normalak esango genukeenak, lanbide egokiagoren baten faltan kartzelako funtzionario lanaren aldeko hautua egindakoak, baina presoenganako areriotasunik erakusten ez zutenak. Gehienak, aldiz, batez ere oposaketa bidez funtzionaritza lortutakoak –uniformeko botoi doratuetatik bereizten ziren– eta zerbitzuburu ala hortik goragoko karguren bat zutenak, kartzelako erregimen suntsitzailearen kolaboratzaile konbentzituak zirenez, presoa erregimen horren areriotzat hartu eta horrelaxe tratatzea zuten erronkatzat.

Eguneko zeinahi ordutan eta ustekabean egiten zituzten katxeoetan nabarmentzen zen haien herra. Jantzien gainetik, gorputza goitik beheraino ukituz egindakoak usuenak; preso bakoitzaren gauzak –lotegiko armairutxoetan gordetako arropak, oheko *petatea*, eguna igarotzeko gelako armairuko

liburuak, eta abar...– isilean,arakatuz eta miatuz egindakoak ustekabekoenak; eta biluzaraziz egiten saiatzen zirenak –apaizek onartzen ez zituztenak, noski– lotsagarriak, umiliagarriak eta iraingarriak.

Beren jokabide zital hori lotsarik gabe azaltzen zuten. Konkordatu Kartzelaren azken urteetan zuzendari izan zenak hitzez hitz esan zizkienak ez ziren makalak izan. «Beharrezko izanez gero, prest nago bola batera lotzeko; zuen arazoak bost axola; ardura zaidan kontu bakarra, zera da, ez dezazuela ihes egin» (*«Estoy dispuesto a atarles una bola si es preciso»; «sus problemas me tienen sin cuidado»; lo único que me importa es que no se escapen»*). Horretarako beste hainbeste kartzelero jarri behar izanez gero, bat ere ez arazorik: «Gogoak ematen didana egingo da» (*«Se hará lo que me venga en gana»*). Horrela iritsi zen zortzi presoentzako hiru kartzelero jartzera.

Presoarentzat kanpoaldearekin eta kanpokoekin duen harremana da arnasbiderik nagusietakoa. Bisitak eta gutunak ziren kanpokoekin harremanetan jartzeko bide bakarrak. Telefonoz berba egiterik eta, planteatu ere ez.

Bisitak, hilean behin, eta lehen graduko senitartekoenak bakarrik; ordu erdikoak. Alderik alde eta behetik gorainoko burdinsarezko bi hesi zeuden bisita gelan; metro erdi inguruko tartea bi hesien artean; hesi baten atzean presoa eta bestearen atzean bisitaria; presoaren aldamenean, kartzeleroa. Funtzionario normal bat tokatuz gero, presoaren atzealdean paseatzen ibiltzen zen, baina bestetarikoa izanez gero, presoaren ondoan mugitu gabe eta inoiz hesi bien arteko tartean aulki batean eserita eta hitz egiten zenari buruzko notak hartzen. Euskaraz hitz bat eginez gero, bisita eteteko mehatxua; berdin kartzelako gorabeheraren bat aipatuz gero. *Vis-à-vis*-eko bisitarik eta, existitu ere ez...

Gutunei dagokienez, berdintsu; lehen graduko senitartekoei bidali eta haienak jaso. Astean bi idatzi ahal ziren, bat abizenaren lehen letrari zegokion egunean eta bigarrena, *Redención* aldizkariaren harpidedun izanez gero, asteko edozein

egunetan. Irekita entregatu eta irekita jaso, noski. Erdaraz eta kartzelako gorabeherarik aipatu gabe. *Ahora la noticia bomba, Benantzio Laskibar se casa... A la madre le ha extrañado que no comentes nada de las gallinas rojas...* eta gisako esaldiak zentsuratzen zituztenean, pentsa nolako irizpideak erabiltzen zituzten...

Liburuak ere ez ziren zentsuratik libratzen, nahiz Valladolideko Unibertsitateak egindako filosofiako apunteak izan, nahiz Miguel Hernandez, Pablo Neruda edo Leon Feliperen poesia liburuak izan, nahiz *El Dios en el que no creo, Quince curas en el banquillo* edo *La misa secularizada* gai erlijiosoetako liburuak izan. Inkisizioa bezain zorrotz.

Maisuki jaso zituen Xabier Amurizak kartzelako baldintzen eta bertako erregimen gogorraren frogak *Bertso berri batzuek behar ditut jarri* izeneko sortan: «Etxetzar bat hemen da... / gizonak piztitzeko / apropos egina».

2. Lanez eta menderakaiztasunez kohesionatutako taldea

Kausa justu baten alde borrokatzeagatik espetxeratua izan denak ondotxo daki kanpoan oldartu zaion sistemari eusteko asmakizun batekin topo egingo duela kartzelan, eta asmakizun horrek errebelde izan dena zigortzea duela helburu nagusi. Jendartea gaizkileagandik babesteko omen den kartzela, sistemaren interes eta balioak bermatzeko dela ulertuko dute presondegi-diseinatzaileek, eta presoa birgizarteratzea, etsai politikotzat hartutakoa ezereztea izango da haientzat.

Gauzak horrela, bai preso politikoak eta bai kontzientziazko presoak ezin die men egin kartzelako araudiari, bidegabekeriei, zigorrei... Eta hori, kartzelako egonaldia, horrela jokatuz, gogorragoa gertatuko zaiola jakinik.

Kartzelaren erasoari erantzun irmo hau eman beharra preso politiko bakoitzaren barne-muinean ongi finkatuta egon arren, kartzela bakoitzeko baldintzen arabera zehazten

da, ezinbestean. Zer esanik ere ez, kartzela berean talde bat dagoenean.

Horixe izan zen Zamorako Konkordatu Kartzelaren kasua. Bertan espetxeratutako apaiz euskaldunak, elkar ezagutzeaz gain, ideal berberen alde borrokatzeagatik espetxeratu zituzten. Penintsulako beste lurraldeetako presoekin, bestalde, kidetasun handia zuten bai gizarte arazoei buruz eta bai Elizaren jokabideari buruz.

Horrela, bada, hiru izan ziren, batez ere, Zamorako kartzelako apaiz taldeak kartzelaldiari eusteko eta erantzuteko hobetsitako baliabideak.

Lehenik, taldea balioztatzea aipatu beharko litzateke. Horren adibide argia diruaren kutxa komuna izango litzateke. Bakoitzaren diruaren kontura ateratako *baleak* astero txandatzen zen administratzailearen esku uzten ziren, eta diru-kopuru –bale-kopurua, kartzelan– horretatik ordaintzen zituen kide bakoitzaren gastuak. Norbaiten diruak amaituz gero, txandakako administratzaileak jakinarazten zion. Horrela, urteetan, gorabehera eta haserrerik gabe.

Kanpotik jasotako janari paketeak ere horrelaxe administratzen ziren. Egiaren faboretan esan behar da bizkaitar gehienen paketeak bateratuta bidaltzen zituztela eta, horrenbestez, ongi bideratuta zetorren nolakoa behar zuen izan hartzaileen jokabideak. Eskertzekoa eta gehiago Pedro Berrioategortuak, Zornotzako Eroski hipermerkatuko langile Txarok eta Zornotzako beste lagunek urteetan egindako ahalegina eta emandako laguntza.

Kideren batek arazo nahiz zigorren bat izanez gero, taldean eztabaidatzen zen zer erantzun emango zioten; berdin kartzelako gorabeheraren batengatik nahiz kanpoko arazo zein egoeraren batengatik jarreraren bat hartu ala ekintzaren bat egitea planteatzen zenean.

Talde-jokabidearen aberasgarritasuna ez da gai serioetan bakarrik nabaritzen; ezinbestekoak dira lasaitze-guneak ere. Horrelako bat asmatzen eta eratzen ahalegindu zen, eta lortu

ere egin zuen, Txema Auzmendi jesuita. Kiko Botey fraide eskolapio katalanari eskatu zion Ducados tabako-paketeen kartoiak erabiliz karta jokorako irudiak margotzeko. Eta dotore asko margotu ere Kikok. Patiotik jaso zituen harri-koskorrak tantoak kontatzeko. Gero, adeitsuki, berak ohi zuenez, bikoteak moldatu zituen. Hamarretan zen logelara igotzeko ordua, baina hamaikak arte ez zituzten argiak itzaltzen. Tarte horretan jokatzen ziren mus partidak. Partiden emaitzak eguna igarotzeko gelan jartzen zituen, *literatur lehiaketaren* titulua jarrita.

Dena zihoan ongi. Egun batez, isilean egindako katxeo batean, logelako garbi-ikuziaren arduradun zen Alberto Gabikagojeaskoaren arropak gordetzeko armairutxoan kartak eta harri-koskorrak aurkitu zituzten arte. Jakina, faltaren berri eman zuten. Kartzelako *Junta de Régimen* –zuzendariak, zuzendariordeak, zerbitzuburuek, kapilauak eta maisuak, besteak beste, osatua– delakotik deitu zioten Albertori faltaren astuntasuna eta zegokion zigorra jakinarazteko. Entzutekoa izan omen zen –Albertok berak kontatzen zuen– mahai baten gainean karta ziztrin eta harri-koskorrak eta inguruan jaun gorbatadun ospetsu haiek ikustean bota zien purrustada, haien ganorabakokeria eta zentzugabekeria aurpegiratzeko; baina alferrik, noski. Albertori zigorra eta akabo Txemak hain maitekiro eratutako museko karta-joko lehiaketak.

Aipatzekoa eta eskertzekoa Mikel Zuazabeitiak lagunartea gozatzeko zuen trebetasuna. Erritu bilakatu zen, Txomin Artetxek moldatutako bertsoarekin, kide bat kartzelan sartzean *Etorri al haiz, etorri al haiz...* kantatuz egin ohi zuen harrera. Gogoangarriak, bestalde, Aretxabaletan, Eskoriatzan, Legorretan... bizi izandako pasadizoen kontakizunak, Eskoriatzako musika-bandak estreinako emanaldia kamioi batean eman zuenekoa, futbol taldearen lehen partidarako arbitroa aurkitzeko komeriak... Arantzazuko fraideen sermoien imitazioak... Getariako Inakitoren gorabeherak...

Taldekideen urtebetetze egunak ziren ospatzeko aukeratuak. Ohetik jaiki eta garbitze kontuak egin eta gero, Xabier Amuriza eta Martin Orbek diana txistukatzen zuten logelan zehar; ondoren, logelan bertan, aurreskua dantzatu urteak betetzen zituenaren omenez. Kepa Arrate jesuita zen horretan maisua eta Julen Kalzada ikasle abantailatua. Lukax Dorronsoro Gipuzkoako aurreskua irakasten saiatu zen. Kepa Arrate eta Julen Kalzada ederki moldatzen ziren horretan ere.

Gosaldu ondoren, beso-pilota partida bereziak, eguraldiak lagunduz gero, partxis jokaldi erraldoiak, jokalari bakoitzak zortzi fitxarekin, ping-pong partidak horretarako jaioak zirenek, eta horrelakoak.

Euskaldunen ohitura onei muzin ezin egin eta horrelako egunetan bazkaltzeko jangarri zitekeen zerbait prestatzen saiatzen ziren. *Demandarerari* auma ala oilasko errea agintzen zioten, eta postrerako fruitu mazedonia prestatzen zuten, ontziko fruituekin, noski; bukatzeko, basoerditxo Nescafe.

Kartzelak ospakizunetarako baliabiderik eskaini ez eta presoen ahalbideak urriak izanik, goizean ospakizunerako erakutsitako gogoaren indarrak eguerdi alderaino irauten zuen. Zorte pixka batekin urteak betetzen zituenak gutunen bat edo jasoz gero, huraxe komentatzea izaten zen jaiaren azken euskarritxoa. Hortik aurrera, arratsalde partean, kartzelako egunerokotasunaren monotoniara itzuli behar, ezinbestean.

Taldearen kohesioa funtsezkoa izan zen kartzelaldian, baina ez zen dena arrosa kolorekoa izan. Lau kidek, kartzelaren pisua jasanezinik edo, kartzela-zigorra monasterioren batean betetzearen aldeko aukera egin zuten. Konkordatuaren arabera, horretarako eskubide osoa zuten. Gehienek, aldiz, ez zituzten onartzen Eliza Katolikoaren eta Estatuaren arteko erlazio sasikoak eta, beraz, ez Konkordatu Kartzela, ez eta monasterioa ere; preso politikoek zeuden kartzeletan zigorrak betetzea eskatzen zuten.

Egoera honetatik sortutako hoztasuna gaiztotu egin zen Jose Maria Cirarda gotzainak, monasterio batera joatearen aldeko gestioak zaildu zitzaizkionean, zera argudiatu zuenean: kartzelan jarraitu nahi zutenek jarrera anthierarkikoa zutela eta apaiz-balioen aurretik ideal politikoak jarri zituztela eta, beraz, jarrera hori apaiz zintzo izaten jarraitu nahi zutenentzat kaltegarri izan zitekeela. Antonio Maria Oriol Justizia ministroak eta Burgosko Kapitain jeneral Garcia Rebullek «Anasegandik Kaifasengana» zerabiltela ikusi eta gero, Jose Maria Cirardak Francori berari egin zion eskaera eta lortu ere bai lau apaizok monasterio batean zigorra betetzea. Villagarcia de Camposeko monasteriora joan zirenean amaitu zen egoera gaiztotua. Lauretatik hiru monasteriotik irten eta berehala sekulartu egin ziren.

Larriagoa izan zen delitu arruntengatik preso zegoen Hipolito Perez apaiz extremadurarrak sorrarazitako egoera. Konkordatu Kartzelaren lehen urte bietan, bat baino ez zen delitu arruntengatik preso zegoen apaiza. Kanpotiko laguntza modurik ez zuen eta, ahalegindu ziren bai beste kideak hari laguntzen.

Gerora, hiru izatera iritsi ziren eta, pixkanaka-pixkanaka, talde berezi modura funtzionatzen hasi. Euretariko bat, extremadurarra esan dugunez, gertatu zen bereziki polemikoa. Logelan izan ezik, espazio eta erregimen berean bizi behar zutenez, eguneroko zenbait alor eta arazotan, bereizketarik gabe, taldekide gisa hartu eta laguntzen zieten eta kartzelako bidegabekeria eta zigorrei erantzuteko orduan ere jarrera ala ekintza bateratuak planteatzen zizkieten. Planto horietako batean parte hartzeari uko egin zioten; zerbait estutu zituztenean, kartzelatik ihes egiteko asmoz egiten ari ziren tunelaren berri kartzelako arduradunei emateko mehatxua egin zien Hipolitok. Hortik aurrera talde bi moduan funtzionatu behar, badaezpada.

Eguneroko jarduna izan zen bigarren baliabide nagusia. Euskal Herriaren arazoei erantzuteko hobetsitako jarreren-

gatik eta horren ondorioz egindako ekintzengatik kartzelatu zituztenez gero, herriari, zegokien arlotik, noski, ahal zuten zerbitzurik hoberena emateko euren buruak prestatzeko konpromisoa hartu zuten. Erraz uler daitekeenez, ikasketak ziren ahalbide bakarra; buru-lana, beraz.

Euskararen ezagutze maila hobetzea jo zuten lehenengo eginbehartzat. Gosaldu eta gero kartzelako bazterrak, gogo handirik gabe, egia esateko, txukundu ondoren, ekintza honetara deitzeko *sintoniatzat* aukeratutako *Astotxoa, gure astotxoa...* kantuaren soinura biltzen ziren. Xabier Amuriza zuten maisu, eta ez nolanahikoa, alafede! Euskal Aditza, Deklinabidea eta Euskal Literatura izan ziren landutako alorrak.

Itzulpengintza ere zerbait landu zuten. *Guillermo Tell tiene los ojos tristes* (Sastre, 1984) antzerkiaren kapitulu bana itzuli eta Xabierrek zuzentzen zizkien bakoitzaren akatsak, eta itzulpena hobetzeko euskararen baliabide, esamolde, berezitasun eta abar jakinarazi.

Azkueren hiztegian lehen orrialdetik azkeneraino atzizki bera duten hitzen zerrendak ere prestatu zituzten, atzizkiz atzizki. Xabierrek jaso zuen *corpus* hori eta atzizki bakoitzak izan ditzakeen adieren azterketa egin zuen. Atzizkien sailkapen bikaina eta lan-tresna egokia. Euskarak mailegu modura hartu beharko lituzkeen aurrizkien azterketa ere egin zuen Xabierrek berak. Azterketa biok Euskaltzaindiaren *Euskera* buletinak argitaratu zituen.

Bertsogintzaren teknikak irakasten ere saiatu zen Xabier Amuriza. Horretan egin zituen ahaleginak seguru aberasgarriak gertatu zitzaizkiola berezkoak dituen bertsogintzarako dohainak hobetzeko, kartzelatik irten eta gero Euskal Herriko Bertsolarien bi Txapelketa irabazi baitzituen. Alabaina, ez zuten balio izan kartzelako kideen artean Txirrita berririk aurkitzeko.

Taldekako jardunaz gain, aipatzekoak dira bakoitzak egindako ikasketa eta lanak ere. Xabier Amurizak liburu bi idatzi, *Menditik mundura* eleberria eta *Hiztegi errimatua* eta

beste bi itzuli zituen, Aldous Huxleyren *Brave New World, Bai mundu berria* tituluarekin, eta Maite Rungisen *Initiation aux Problemes Economiques, Ekonomiako lehen pausoak* tituluarekin. Julen Kalzadak maisutza ikasketak egin zituen eta, ikasketen azken lan modura, historiaurreari buruzko *Herriak eta gizonak* liburua idatzi. Ez zioten maisu titulurik eman, *Falange Española*-ren agindupean *Servicio Social* izenez ezagutzen ziren ikastaroak ez zituelako egin. Alberto Gabikagojeaskoak, Felipe Izagirrek, Julen Kalzadak, Josu Naberanek eta Martin Orbek *Filosofía y Letras*eko lehen kurtsoa gainditu zuten Valladolideko Unibertsitatean. Ezin izan zituzten ikasketak jarraitu, unibertsitatean diren eta ez diren oztopoak jarri baitzizkieten bigarren kurtsorako matrikulatzeko. Alberto Gabikagojeaskoak gogoz ekin zion ingelesa ikasteari ere. Patxi Bilbaok kontabilitate ikasketak egin zituen, postazko ikastaroen bidez, eta Vicente Couce galiziarrak elektrizitate ikastaroak bide bera erabiliz.

Aipatu beharrekoak Pedro Solabarriak eta Mariano Gamok euskara ikasteko egindako ahaleginak.

Esan behar da, zaila dirudien arren, eskulanetan ere –eta inoiz ere ez hitz hau egokiago erabilita– aritu zirela Konkordatu Kartzelako apaizak, handik ihes egiteko hamazazpi metroko tunela hasi eta bukatu egin baitzuten.

Pertsonak suntsitzeko erakundea den kartzelari aurre egiteko hirugarren bide bat ere aipatu beharko genuke; etengabeko intsumisio-jarrera, hain justu. Preso politikoak beste ezer baino argiago dauka kartzelan ez dagoela gaizkile izateagatik, unean uneko agintari politiko eta sozialek bere jokabideagatik etsaitzat hartu dutelako baino; ezin die, beraz, men egin etsai dituen kartzelako arau, inposaketa eta inguruneari.

Zamorako kartzelaren kasuan, bere izaeragatik izan zitzakeen berezitasunei uko egin zieten beste ezer baino lehen. Horrela, ez zuten kapilauarekin traturik, abadekide izanik ere, kartzelako funtzionario bat gehiago zelako. Bestalde, gela txiki bat utzi zieten meza emateko. Toki horixe eta bertan ema-

ten zuten meza ziren, hain zuzen, kartzeleroen presentziarik gabe zituzten gune eta momentu bakarrak. Mezaren esanahi sakonena desitxuratzea zen, haien ustez, egun eta gau kartzelero begiluzeen begiradapean egon behar eta mezakoa soilik izatea testigurik gabeko tartea. Horrela, bada, jatorduetatik eramandako ogi puskaz eta ardo apurraz, logelan, oheratu aurretik, meza igandeetan bakarrik ematea erabaki zuten.

Ez dago zehaztu beharrik kartzelako bidegabekeriei, kartzeleroen gehiegikeriei, komunikazioen eta liburuen zentsurari, Euskal Herrian ala Euskal Herriari lotuta jazotzen ziren arazoei, kartzelako egoera itogarriari, azken baten, protesta, planto, gose-greba eta abarrekin erantzuten saiatzen zirela. Harrokeria barik esan ahal da bide burutsuak asmatu eta erabili ere egin zituztela horretarako.

Konkordatu Kartzelak ezer ganorazkorik egiteko ez azpiegiturarik, ez baliabiderik, ez gune fisikorik ez zuenez... eta gauez bonbilla baten argipean lo egin behar... baketsua izatekotan ezin baketsuagoa zitekeen *plantoa* egitea ere erabaki zuten: ezarritako orduan ohetik ez jaikitzea, hain zuzen. Eta, jakina, han azaldu zen kartzeleroa banan-banan denei jaikitzeko aginduz. Xelebrea Andreu Vila jesuita katalanak kartzeleroarekin izan zuen elkarrizketa:

–Y ud., sr. Andreu, ¿por qué no se levanta?

–Porque tengo insuficiencia sexual.

–Eso qué...

–¡Que tengo insuficiencia sexual!

–Pero eso no...

–¡Que no se me pone en los c... levantarme a esta hora para no tener nada que hacer durante todo el día!

Intsumisio jarrera horrek ihes egiteko tunelarekin eta Konkordatu Kartzelaren gezurra eta fartsa erakutsarazteko egindako mutinarekin jo zuen goia. Ongi merezitako azkena izan zuen kartzela malapartatu hark.

Kartzelaldia etengabeko borroka-bidetzat hartzeak sortzen duen tentsioak ezinbesteko ditu noizbehinkako arnasbi-

de batzuk. Bere txiki eta xumean, berezia zelakoan, oheratu aurretik, egunero, egiten zuten erritua aipatu behar. Txomin Artetxeri bururatutako ekintza. Tente eta ilaran jartzen ziren guztiak; Nikola Telleria, *komandante* izendatua, aurrez aurre, serio. *Eusko gudariak, zutik! Iskiluak bizkarrera! Bat, bi, hiru...* desfilerako deiak egin eta gero, Josu Naberan, ikurrina –antzeko koloreak zituen eskuzapiarekin ordezkatu behar– hartuta aurrendari zutela, hasten zuten, kantuz, desfilea:

Eusko gudariak gera, Euskadi askatzeko
gerturik daukagu odola bere alde emateko.
Irrintzi bat entzunda mendi tontorrean
goazen gudari danok ikurrinen atzean.
Eusko gudariak gera...
Fazistak datoz eta Euskadira sartzen
goazen gudari danok geure aberria zaintzen.
Eusko gudariak gera...
Ez dirade sartuko, ez, Euskal Herrian
eusko gudariren bat zutik dagon artean.
Eusko gudariak gera...

Gerrate zibilean frontean ibili zen Basilio Pujana Zeanuriko bertsolariak asmatutakoak dira, gutxienez, azken bi ahapaldiak.

Komandantearen eta, noski, taldearen eguneko aldartearen arabera biziagoak ala motelagoak izan ohi ziren *Gora!* batzuk oihukatu, ohera sartu aurretik oinak berotzeko zenbait harat-honat egin lotegiko alde batetik bestera egin edo mus jokaldi batzuk –kartak eta harri-koxkorrak euren esku izan zituzten arte– jokatu eta gero oheratzen zen Zamorako apaiz presoen batailoi atipiko baina gogotsua.

3. Eliz hierarkiarekin harreman tirabiratsuak

1936ko altxamendu militarraren ondorengo gerratik sortutako diktadurari Eliza Katolikoak emandako legitimazioa,

babesa eta laguntza Eliza horren historiaren garai beltzenetan kokatu beharreko garaietako jardunak dira.

Mila bederatziehun eta berrogeita hamargarreneko hamarkadaren azkenalditik aurrera, euskaldunen belaunaldi berri bat –katea ez zen eten– ausartu zen diktaduraren errepresioari erantzuten.

Eliz inguruetara ere iritsi zen emasabel beretik sortutako belaunaldia. Bere gabezia eta akats guztiekin, herriaren eta herritarren bidelagun izaten jakin izan duen euskal kleroak, behe-kleroak bederen, hausnarketa teologiko handirik ez zuen behar izan ataka horretan zeinen alboan eta zeinen alde lerrokatu behar zen erabakitzeko.

Aurreragoko urteetan euskal elizbarrutietako gotzainen jokabidea, Euskal Herriak pairatzen zuen errepresioari buruzkoa, zer-nolakoa izan zen jakintzat emanda, Zamorako Konkordatu Kartzelak iraun zuen urteetan eta bertan zigorrak bete zituzten apaizen aferetan Eliza instituzionalak erakutsitako zenbait jarrera aztertu nahi ditugu.

Kartzela hartatik igarotako apaiz eta fraideak 53 izan ziren. Horietatik 40 euskaldunak: 31 bizkaitarrak eta 9 gipuzkoarrak. Gurpide gotzaina hil zenean, Jose Maria Cirarda izendatu zuten Bilboko elizbarrutiko Administrari Apostoliko (1968-11-19 / 1971-12-19) eta bere gotzain-aldian gertatu ziren espetxeratze guztiak, 1972. urtean egindako bi izan ezik.

Hainbat idazki argitaratu ziren, apaizen atxilotze eta epaiketen karietara, urte horietan: Bilboko Gotzaindegiko Prentsa Bulegoaren Oharra (1969-IV-24); Jose Maria Cirardaren Exhortazio Pastorala (1969-V-4); Bilboko Gotzaindegiko Prentsa Bulegoaren Oharra (1969-X-23); Jacinto Argaia eta Jose Maria Cirardaren *Gure eleizbarrutiak gaur: nekeak eta itxaropideak* izeneko Gutun Pastorala (1969-X-26); Bilboko Gotzainaren eta Abadeen Kontseiluaren idazkia (1970-VI-6); Gotzainaren gutuna abadeei (1970-XI-5); Bilboko Gotzaindegiko Prentsa Bulegoaren Oharra (1970-XI-18); Bilboko eta Donostiako Gotzainen gutun bateratua (1970-XI-21).

Hainbeste dokumenturen artean gauza asko esaten dira, jakina, eta, beraz, hari-mutur asko leudeke argitu eta zehaztu beharrekoak. Dena dela, badira bizpahiru puntu, gure ustez, larritzat jo daitezkeenak.

Hainbeste apaiz atxilotu izan arren, on Jose Angel Ubietaren –atxilotua baina ez espetxeratua– izena besterik ez da azaltzen dokumentu hauetan guztietan eta haren pertsonaren eta jokabidearen aldeko defentsa argia egiten da (Bilboko Gotzaindegiko Prentsa Bulegoaren Oharra: 1969-4-24).

Beste apaizen izenik ez da azaltzen eta euren jokabide eta ekintzak delituzkotzat jotzen dira: «Min aundia emoten deuskue, une honetan geien minduta dagozan anai arrebak:... barruan dagozanak, delitu edo lege-austeen errudun direalako, edo Justiziak euron epaiketa asi daualako...» (Exhortazio Pastorala: 1969-v-4); beste horrenbeste apaizen arteko konparazioak egiterakoan: «Neure eginbearra da, ta arin egitekoa, urrengo au garbi esatea: Bizkaiko abadeak, geien-geienak, birtutez beteak direala, jainkozaleak, bearginak, eskuzabalak, euren Obispoagaz zintzo alkartuak, euren herriaren maitaleak, baina mundu osoarentzat biotz zabalekoak;... Baina dan-danok gara pekatari, eta gure artean be –abadeon artean– izan leitekez lege-auste onen edo orren errudunak. Bere abade-bizitzako balioak itzulietara (iruntzietara) dituanen baten bat be izan leiteke» (ibidem).

Urte haietan gertatu ziren herritarren eta apaizen atxilotzeak eta epaiketak Euskal Herriak gizaldietatik pairatzen duen ukazioan eta ukazio horrek abagune historiko horretan bizi zuen egoeran kokatu behar dira, ezinbestean. Dokumentu hauetan, aldiz, behin ere ez dira aipatzen ez Euskal Herriaren izaera eta herri-nortasuna, ez herriaren eskubide kolektiboak, ez diktaduraren errepresio krudela. Gure herriko pluraltasuna, gai politiko, sozial eta erlijiosoei buruz batzuen eta besteen arteko iritzi kontrajarriak, konkordatuaren interpretazio eta aplikazioari buruzko tirabirak hartzen dira egoeraren azterketa egiteko gako nagusitzat. Eta herritarrei argibideak eta

jarraibideak ematerakoan, «gogoeta sakona, gogo-bihotzen sosegua eta otoitza» aipatzen dira eginkizun nagusitzat.

Bada beste arazo bat, oso-oso larria izanik, gure eliz hierarkiak ikusi nahi ez duena: torturen arazoa, hain zuzen. Alberto Gabikagojeaskoak, Konkordatu Kartzelako lehen maizterra izan zenak, 1964ko azaroan, Ibarruriko Ajurian eta Muxikako Areatzan egindako sermoia aipatu behar. Albertok argi eta garbi salatu zituen, bere sermoian, sei gaztek eta gizon heldu batek jasan behar izan zituzten torturak.

Ez da hori, tamalez, gure gotzainen jokabidea. Asturiasko Mogrovejo herrian, 1969. urteko apirilean, atxilotu eta Bilboko komisarian bost egunez inkomunikatuta eduki zuten Jon Etxabe, beste atxilotuak bezalaxe, tortura latzak sufriaraziz. Giputza denez eta ETAko kideekin batera atxilotu zutenez, Bilboko gotzainak ez zuen, nonbait, bere eginbehartzat hartzen Jon Etxaberen –ez harekin batera atxilotuen– torturak salatzea.

Ez Jon Etxaberenak bezainbestekoak, baina egun bertsuetan atxilotutako apaiz bizkaitar batek ere, Martin Orbek hain zuzen, sufritu behar izan zituen Bilboko Indautxuko komisarian jasandako torturak: era guztietakoak eta gorputzaren edozein partetan emandako kolpe bortitzak, lehenik; bortitzak izanik ere, kolperik kolperako tartean, atxilotua berrindartu egin ohi da eta, normalean, ez du ezer *kantatzen*. Belaunak aurrerantz doblarazi, gorputz osoa makurrarazi eta eskumutur biak belaunen atzealdetik eskuburdinaz lotu eta poliziak nahi izaten duten abiaduran ibilarazi, gero; horrela, atxilotua lehertu arte eta hitz egingo duela esan arte; *«el gusano»* eta *«el paseillo»* deitzen zioten euren argotean; honelakoa bezalako jarraikako torturen aurrean, atxilotu bakoitzaren indarren arabera baino ezin da iraun. Ondoren, *«el quirófano»* deitutako tormentua: mahai batean aratinik etzanarazi, gerritik gorakoa mahaiaren ertzetik zintzilik jarri eskuekin mahaiari heltzen utzi gabe; egoera horretan era guztietako kolpeak, noiz, nondik eta nolakoak izan zitezkeen atzemateko

betarik gabe, sabelaldean batez ere, ukabilez, telefono aurkibideko liburukotearekin eta abar.

Tortura psikologikoak aparte: behin eta berriz aurpegiratu egindakoak argi erakusten zuela apaiz duintasun-gabea zela; nahi lituzketela jakin beste alor batzuetako jokabideak... Torturen bidez nahi dutena esanarazi eta gero, atxilotuak ustez adoretsuak direla baina denek amore eman behar izaten dutela esanez trufatzen dira, horretarako beraiek dituzten bitartekoak hutsezinak direla aldarrikatuz; inpunitatez eta harrokeriaz, ozenki, esan eta errepikatzen dute beren doilorkeria eta krudelkeria.

Kontua da torturatua izan eta hamabi egunetara –hiru komisarian eta bederatzi Basauriko kartzelan inkomunikatuta– berarekin batera espetxeratutako apaizkideek ipurmasailak zartagina bezain beltz zituela esan zioten Martini.

Inkomunikaziotik irtendako egunean bertan edo hurrengo egunean joan zen Cirarda gotzaina Basauriko espetxera apaiz espetxeratuak bisitatzera; lehenengo bakarka eta gero guztiekin hitz egitea eskatu zuen. Ea tratu txarrik eman al zioten galdetu zion Martin Orberi, agurtu eta berehala. Baietz erantzun zion Martinek; eta torturen frogarik ezin eduki izaten dela argudiatu ez dezaten, oraindik zituen markak erakutsiko zizkiola gaineratu zion; eta prakak askatzen hasi zen. *«No, no hace falta; ¿cómo no le voy a creer a un sacerdote mío?»*, izan zen Cirardaren hitzez-hitzezko erantzuna.

Aipatutako elkarrizketa 1969ko apirilean izan zen. Urte bereko urriaren 26ko datarekin, *Gure eleizbarrutiak gaur: nekeak eta itxaropideak* Gotzain Idazki luzea argitaratu zuten Jacinto Argaia Donostiako gotzainak eta Jose Maria Cirarda Billboko Administrari Apostolikoak. Begira torturei buruz zer dioten idazki horretan:

«Gure IKUSTE onetan ezin ikutu barik itxi berariz labana dan puntu bat. Naiz ta jakin legeak ori galazota daukeela, zabal dabil askoren artean onango zurrumurru au: detenidu batzuk, presondegietara sartu aurretik, portu (sic) txarra artu

dabela. Naziñoko albistariak bere agertu eben zurrumurru ori, prolema (sic) ori aitatzen dauan O.I.T.-en Agiria argitaratuz edo aitatuz.

Ori egia balitz, zuzena ez dan gogorkeria erabili dabe agintarien serbitzari batzuk. Ori oiñarribakoa ta geitua dan neurrian, agintarien kontrako propaganda da-ta, zuzena ez dan gogorkeria izango litzake.

Ez da gauza erreza egia zeatz jakitea, batzuk ukatu ta besteak baieztu egiten dabenean eta, gauzok direan langoak direalako, sekretuak ainbeste indar daukenean. Baiña datu ori ezin aintzat artu barik itxi, naiz-ta guk gorago esan, IKUSTE onetan egite ziurrak baiño ez genduzala erabiliko; izan bere, zurrumurru ori zabaldu dana, or dagoan egite bat da, ta aitaturiko gogorkeri giroa gogortzeak asko be asko zor deutso orri» (Argaia, J., Cirarda, J. M., 1969).

Atxilotzeen eta epaiketen ondoren jasan beharreko kartzelaldian ere ez ziren hobetu hierarkiarekiko eta eliz erakundeekiko harremanak. Cirarda gotzaina joan ohi zen, noizbehinka, Zamoran espetxeratutako apaizak bisitatzera. Apaizek –euren zigorra monasterioren batean betetzea lortu nahi zutenek, salbu– argi eta garbi jakinarazi zioten lehen-lehenik, Euskal Herriak pairatzen zuen zapalketa politiko, sozial eta kulturalaren aurrean Elizak eman beharreko erantzuna gidatzea zela gotzainarengandik espero zutena; zapalduen eta esplotatuen ondoan ikusi nahi zutela Eliza; zorionez, bazutela gizatasunezko hurbiltasuna eta laguntza materialak norengandik jaso. Jarrera hau azaldu eta gotzainaren erantzunik eza ikusi eta gero, Cirardaren bisitetara ez joatea erabaki zuten.

Nori berea, gizalegea dio esaera zaharrak. Cirarda gotzainari ere egindakoa ezin ukatu. Burgosko Prozesu ezaguna, bi apaiz inputatu tartean zirela eta, publikorik gabe egitekotan ziren, apaizak epaitzerakoan publizitaterik ez dela izan behar eskatzen duela Konkordatuak argudiatuta. Apaiz inputatuek eta beste inputatu guztiek, abokatuek, inputatuen senideek, eta abarrek epaiketa publikoa izatearen alde egiteko eskatu

zieten, bai Cirardari eta Argaiari, eta bai beste zenbait eliz agintariri ere. Eta Cirarda, horretan bai saiatu zen. 1970-XI-5eko datarekin elizbarrutiko apaizei gutuna zuzendu zien eskaera horren egokitasuna azalduz eta hori lortzeko gestioetan ari zela jakinarazteko. 1970-XI-21eko datarekin, Donostiako gotzain Jacinto Argaiak eta biak argitara eman zuten gutun bateratuan, eskaera hori bai Vatikanoak eta bai Estatuko Gobernuak onartu izanaren berri ematen zieten herritarrei. Epaiketa epaitegi arruntean egiteko eta edozelako epaitegitan eginda ere, inputatu batzuentzat eskatzen zituzten heriotza zigorrak ematekotan zigor horiek kommutatzeko eskaerak ere eginak zituztela azaltzen zuten gutun berean.

Antonio Añoveros izan zen Bilboko gotzaina 1971ko abenduaren 19tik 1978ko irailaren 25era. Joan zen hura ere Zamorako apaizak bisitatzera. Cirardari jakinarazitako jarrera bera erakutsi zioten honi ere. Erantzuna, erantzunik eza, zehatz esateko, berdintsua. Hor amaitu ziren bisitak.

Egiaren faboretan esan behar da, Antonio Añoveros Euskal Herriaren identitate eta eskubideen eta horiek zaintzearen eta garatzearen alde eta horretarako Euskal Herriak zituen eragozpenen kontra argi eta garbi azaldu zela, 1974. urteko otsailean, Bizkaiko parrokia guztietan irakurtzeko homilia banatu zuenean. Gai sozio-ekonomikoei eta politikoei buruz, Idazkaritza Sozialaren aholkularitzaz, katekesi gisa prestatutako hiru gaietatik azkenekoa izan zen. *«El cristianismo, mensaje de salvación para los pueblos»* izeneko katekesi hau *el problema vasco* aztertzeko asmoz prestatua zen. Honatx Euskal Herriaren identitatearen aitortza: *«El derecho de los pueblos a conservar su identidad incluye también la facultad de estar dotados de una organización socio-política que proteja y promueva su justa libertad y su personalidad colectiva.*

Sin embargo, en las actuales circunstancias, el pueblo vasco tropieza con serios obstáculos para poder disfrutar de este derecho».

Ondoren, ozen, aldarrikatzen zuen, Vatikanoko II. Kontzilioaren irakaspenei jarraituz, Jaungoikoak eskaintzen duen salbazioa eta bizia gizon-emakume guztiei eskaintzeko, Elizak herri orotan txertatu beharra duela. Txertatu ere, *«con lazos estables de vida cultural»* (*Ad Gentes*, 10) eta *«para que los fieles puedan ser fructuosamente testimonio de Cristo... siéntanse miembros del grupo humano en el que viven y tomen parte en su vida cultural y social»* (*Ad Gentes*, 11) (*Antonio Añoverosen biografia*, 163-168 orr.).

Antonio Añoveros gotzaina eta Jose Angel Ubieta elizbarrutiko bikario nagusia atzerrira eramateko hegazkina Sondikako aireportura bidaltzeraino haserretu zen Francoren gobernua. Apaiz, kristau eta herritar askok eta askok urte luzeetan izan ez zuten argibidetzat hartu zuten homilia hura. Apezpikuaren aldeko mugimendu herritar jatorra jarri zen abian. Pena izan zen argi eta garbi inoiz azaldu ez zen konponketa diplomatiko baten bidez amaitu zela afera. Beste behin pikutara joan ziren gizon eta emakume zintzo askoren itxaropenak.

Ez zuten atarramentu hoberik izan Jose Maria Setien Donostiako gotzain laguntzailearekin. Zamoran espetxeratutako euskal apaiz guztiak preso politikoak ziren. Behin eta berriz eta modu askotara eskatu zuten preso politikoak zeuden kartzeletan bete nahi zituztela zigorrak. Ez agintari zibilek ez eliz hierarkiak ez zieten jaramonik egin. Egoera puntu horretara iritsita, ahal zuten ekintzarik gogorrena egitea pentsatu zuten, matxinada bat egitea, hain justu, txikitu ahal zuten guztia txikituz eta kartzelari su emanez. Ekintza hori egin aurretik, Setien gotzainari deitu zion Jon Etxabe apaiz gipuzkoarrak, azken aukera agortzeko asmoz, ekintza nolakoa izango zen zehaztasunik eman gabe, azkeneraino joateko prest zeudela azalduz. Setienek ez zuen ezelango gestiorik egiteko asmorik erakutsi. Areago, uko egin zion papertxo batean mezu bat idatzi eta kalera bidaltzeari.

Ez ziren izan anaikorragoak Euskal Herritik kanpoko eliz estamentu eta hierarkiarekin izan zituzten harremanak. Guzti-guztien jokabidea bat zetorren ez bakarrik kartzela erregimenarekin, baizik eta, oro har, apaizei kartzela zigorrak ezartzeko TOP epaitegiaz eta epaitegi militarrez baliatzen zen aparatu estatalarekin. Hiru instantziatan nabarmendu zen jokabide hori.

Lehenengo instantzia Zamorako lekuko Elizarena izango litzateke. Eta hor kartzelako kapilau don Clemencianoren jokabidea legoke; ez zuen, ez, erakutsi bere izenarekin bat letorkeen bihozberatasunik; edozein funtzionario bezain funtzionario, edo okerrago, jokatu zuen. Izan ere, kartzelako Erregimen Batzordeko kide izanik, behin ere ez zen desmarkatu, apaiz presoei zegozkien gorabeheretan, Batzordearen erabakietatik. Adibide askoren artean, bat nabarmentzearren, honako hau aipa daiteke. Apaizek Paulo VI.a Aita Santuari bidali nahi zioten gutun bat aurkitu zioten kartzelatik irten zen kide bati. Erregimen Batzordeak, *aho batez*, sei hilabeteko erredentzio onurak kenduz zigortu zituen eta, beraz, kartzela zigorra bi hilabetez luzatu.

Zamorako elizbarrutia gotzainik gabe izan zen garaian, bi aldiz hurbildu zen kartzelara Bikario Kapitularrra. Bisita horien ondoren ez zen ezertan aldatu kapilauaren jokabidea. Bikarioak ere uko egin zion Paulo VI.ari idatzitako gutuna ateratzeari, kartzeleroekiko leialtasuna argudiatuz.

Kartzelako maisuari dagokionez, Erregimen Batzordeko kide zen hura ere, eta apaizei helarazteko asmoz kartzelara bidaltzen zituzten liburu eta argitalpenen zentsuratzaile taldekoa. Esanda dago gorago zer-nolako liburuak zentsuratzen zituzten. Eta kontua da maisu hori Zamorako Herri Irratiaren, hots, Elizaren irratiaren zuzendariordea zela. Erraz atzeman daiteke zein informazio eta formazio politika hobetsiko zuen irrati horrek.

Eta, azkenik, zer esan Zamorako apaizgoaz? Bakar baten agurrik ere ez zen iritsi kartzelako hormen barrura. Apaiz

presoek jaso izan zituzten nola senitartekoen bidez hala, inoiz, funtzionarioren baten bidez, langileren baten paketeren bat, bere burua progresistatzat ez zuen apaiz lagunen baten posta bidezko laguntzatxoa, eztei bidaldian Zamoratik pasatu eta apaiz adiskidea bisitatzeko baimenik izan ez zuen bikotearen agurra, bisitatzeko baimenik lortu ez zuen agintari ezagunen baten goraintziak... Zamorako apaizek ezer ez. Ezin adierazgarriagoa haien isiltasuna.

Bigarren instantzia Penintsulako gotzainena izango litzateke, Euskal Herrikoak ere talde horretako kide gisa eroso sentitzen zirela ahaztu gabe.

Estatuaren eta Espainiako hierarkiaren arteko harreman adiskidetsuak ziren gotzainen pentsaera eta jokabidearen adierazgarririk argiena. Gertaera esanguratsuenak baino ez aipatzearren, hor daude urte haietan egindako Compostelako Urte Santua edo Valentziako Eukaristi Kongresuko ospakizun arranditsu bezain mistifikatua; horietan azaltzen zen, mozorrorik gabe, nazional-katolizismoaren zutabe ziren erakunde bien arteko adostasuna.

Zamorako apaiz presoekin harreman zuzenak izan zituztenak gogoratzean, honako hauek lirateke aipatzekoak: Madrilgo Morcillo artzapezpikua, apaizen epaiketan eta espetxeratzean serioski inplikatua; Compostelako Quiroga kardinala, hotza eta koldarra, apaizen ekintza eta jarrerak Ebanjelioaren ikuspuntutik aztertzeari muzin egiten ziona.

Apaizek horrelakorik eskatu ez arren, eta gotzainengandik jaso zezaketena gutxienekora ere iritsi ez arren, argigarria da, apezpikuek pezeta bat bera ere ez zutela jarri apaizek zuten diru kutxa komunerako.

Hirugarren instantzia, Erromako Eliza. Aipagarrienak, zuzen-zuzenean bizi izandako bi gertaera.

Urteetan aritu ziren apaizak garai hartan Vatikanoaren nuntzio zen Luigi Dadagliori elkarrizketa eskatzen, gutunen bidez eta etxekoen ala Zamoratik irtendako apaizen bidez aritu ere. Isiltasuna, saihets-erantzunak eta, inoiz, Echarren Ma-

drilgo apezpiku laguntzaileari idatzitako gutun desatsegina izan ziren Nuntziaturan izan zuten oihartzuna.

Halaz ere, 1971ko urriaren 3an, Buxarrais jaunaren gotzaingintza zela-eta Zamorara joateko parada izan zuenean, obligaziotzat edo hartu bide zuen kartzelako apaizak bisitatzea.

Kartzelako zuzendariak, galaz jantzita eta Erregimen Batzordeko zenbait kartzeleroz –haiek ere galaz, noski– inguratuta, Nuntzioa kartzelan zegoela eta ea harekin egoteko prest zeuden galdetu zienean, baietz erantzun zioten, baina kartzelerorik gabe izatekotan.

Nuntzioaren jasa eta janzkera zaindua harrigarri gertatzen ziren, gela ziztrin batean, hala moduzko ping-pong mahai baten inguruan, egin beharreko elkarrizketan. Horrela ulertu beharko litzateke, beharbada, tabako gorria eskaini eta Jon Etxabek berak *Celtas* erretzen zuela erantzun zionean, Zamorako kartzelan, ez zegoela protokolorako ez aukerarik ez modurik. Horrexegatik, agian, ez zizkien banatu ere egin ekarri zituen estanpak. Pentsatzekoa da apezpikuaren sagaratzearen oroigarriak izango zirela.

Elkarrizketa tirabiratsua izan zen. Garratzenak hiru momentu hauek. Nonbaitetik hasi behar eta, Xabier Amurizak planteatu zion presoak izanik ere edozein gizasemeri zor zaion begirunerako eskubidea bazutela eta, beraz, nuntzio batek kristandadean bakarra zen apaizen kartzela batera egiten zuen bisitak, berez zituen munta eta garrantzia kontuan hartuta, zapalketa ekintza bat gehiagotzat jotzen zutela ezertariko abisurik gabe bisitatzera etortzea. Nuntzioak, diplomatiko petoa izanik, ez zion erantzun.

Ondoren, bai apaizek eta bai euren senitartekoek eta apaiz lagunek Zamorara joateko askotan egindako eskariei erantzunik eman ez izanaren arrazoien azalpena eskatu zioten. Diplomatikoek gezurrak esateko duten baimenarekin, ez zuela horrelako eskaerarik jaso erantzun zien. Apaizek behin eta berriz ekin eta datuak eman arren, diplomatikoak berean

jarraitzen zuen. Horrenbestez, Jose Mari Madariagak, bere haserreari gehiago eutsi ezin eta, ozenki aurpegiratu zion nola esan zezakeen hori, bere bi arrebak eskaera hori egitera berenberegi Madrilera joanak zirela eta. Diplomatikoak gezurrez erantzutean izan zuen patxada berdin-berdinez erantzun zien *egoki iruditu zitzaionean erabaki zuela kartzelako apaizak bisitatzea.*

Zamorako kartzelaren funtsezko arazoa planteatu zioten gero. Konkordatuaren sinatzaileak Espainiako Estatua eta Vatikanoa izanik, eta Zamorako apaizen kartzela Konkordatuaren arauz irekia izanik, nola onar daiteke Estatuak bakarrik erabakitzea kartzelako gorabehera guztiak? Diplomatikoak, jakina, ez zuen azalpenik eman. Diplomaziak bere balioak ditu, noski, baina diplomazia diktadura odolzale tematsuaren bidelagun azaltzen denean, zer pentsa?

Santiago egunean, telebistaz kartzelan ikusitako mezatako ospakizunean, Compostelako Quiroga kardinalak homilian predikatutako zenbait oker teologiko Nuntzioari, zita eta guzti, Mariano Gamo apaiz madrildarrak azaldu eta gero, amaitu zen elkarrizketa. Zamorako kartzelak berdintsu edo okerrago jarraitu zuen. Ikustaldiak, handik egun gutxitara, nahigabeko epilogoa izan zuen: elkarrizketa horretatik hamar egunetara, urriaren 13an, kartzelatik ihes egiteko apaizek egindako tunela aurkitu zuten kartzeleroek.

Bigarren gertaera. Burgosko prozesuaren bezperetan Erromara joan ziren, Aita Santuarekin egotekotan, prozesu hartan zigor gogorren eta heriotza zigorren eskaerak zituzten inputatuen senitartekoak. Horien artean ziren Zamoran preso ziren Jon Etxaberen ama eta Julen Kalzadaren arreba.

Paulo VI.a Aita Santuak ez zituen hartu. Etxeratzeko trenaren zain zeudela, Vatikanoko monsinore bat hurbildu zitzaien, Aita Santuaren partez arrosario bana oparitzeko. Ez zizkioten hartu. Kartzeletan harpidetzaz banatzen zuten *Redención* aldizkariak honela eman zuen bidaia haren infor-

mazioa lehenengo orriko albiste nagusitzat: *«El Papa se niega a recibir a los familiares de los terroristas vascos».*

Zamorako kartzelara sartzen zen prentsa urrian, han zeuden apaizek, tarteka-marteka, irakurri ahal izaten zuten Espainiako artista talde bat, kirolari talde bat... hartu dituela Aita Santuak. Inoiz zezenketariak ere bai kardinal batek aurkeztuta. Maria Santisimaren eta zezenen Espainia gogokoago Vatikanoan, herri ukatu eta menperatuen aitormen eta defentsa ebanjelikoa baino.

Apaiz lagunak, Patxi Bilbao Gernikako epaitegira deitzean, 1967an: Pedro Berrioategortua, Txomin Artetxe, Martin Orbe, Alberto Gabika, Ander Manterola, Jon Onaindia, Agustin Idoiaga, Jose Luis Jauregi, Emilio Kortabarria, besteak beste.